

УМАР ХАЙЕМ

НАВРЎЗНОМА

ТОШКЕНТ • МЕҲНАТ • 1990

Таҳрир ҳайъати: Бўрибой Аҳмедов, Эркин Бойсинов, Жалолiddин Каримов, Маҳкам Маҳмудов, Алибек Рустамов (масъул муҳаррир), Асрор Самад, Мансур Тенглашев.

Таржимон — Эрфон ОҒАЖОНОВ.

Умар Хайёмни рубойнавис шоир сифатида бутун дунё биледи. Аммо у буюк астроним, математик, тарихчи-этнограф сифатида ҳам жаҳон маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди. Бугун китобхон тарихчи-этнограф Умар Хайём билан учрашиб турибди: Унинг «Наврўнома» асарини узок тарихимиздан, Наврў байрамининг келиб чиқишидан, шунга боғлиқ ажлодларимизнинг урф-одатларида ҳикоя қилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ҳурматли китобхон! Ушбу рисола ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларингизни «Нур» ижодий бирлашмасига юборишнингизни илтимос қиламиз. Адрес: 700027. Тошкент шаҳри, Халқлар дўстлиги кўчаси, 6-уй, Телефон: 45—76—11.

© Издательство Восточной литературы, 1961.

© Ушбу рисола «Нур» ижодий ишлаб чиқариш бирлашмасининг буюртмаси асосида нашр этилди (тарж.), 1990

УМАР ХАЙЁМ НАВРЎЗНИ МУБОРАКБОД ЭТАДИ

Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибн Иброҳим — Ҳаёмий Нишопурий 1048—1132 йилларда яшаб, ўзидан кейинги авлодларга жуда бой шеърӣ ва илмӣ мерос қолдириб кетган буюк мутафаккирдир. Буюкларнинг буюклиги шундаки, уларнинг номлари ва келажак авлод учун қолдирган мерослари сарҳад билмайди: бутун инсониятнинг жаҳоир мулкига айланади. Бинобарин, Умар Ҳайёмнинг ватани Каспий денгизининг шарқи ва жануби-шарқӣ қирғоқлари билан туташ, шимолдан Ашхобод ва Марв (Мари)га, шарқӣ томондан Ҳирот ва Балхга чегарадош Хуросон ва унинг битта қасабаси Нишопур бўлса-да, аммо унинг номи бутун жаҳон халқларига маълум, унинг ўтли рубойлари барча тилда ўзига хос оҳанг билан жарағлайди.

Ғиёсиддин — Умар Ҳайёмнинг унвони, зеро у яшаган ўрта асрларда ўз илмию буюк салоҳияти билан танилган мутафаккирларга шундай факрий унвон (яъни, динга қувват) бериш расм эди. Абдулфатҳ Умар унинг ўз номи бўлиб, Иброҳим отасининг исмидир. Нишопур (Найсабури) — мутафаккирнинг туғилган ватани. Ҳайём деган тахаллусга келсак, бу сўз арабчадан чодир тикувчи маъносини англатади. Ривоят қилишларича, Умар Ҳайёмнинг ота-боболари чодир тикиш иши билан шуғулланган эканлар. Бунга мисол тариқасида қуйидаги рубойни Умар Ҳайёмга нисбат берадилар:

Беҳисоб чодирлар тиккан ажойиб
Ҳайём ғам-андуҳга ботди мункайиб.

Умр риштасию, умид узилди,
Чайқовчи қўлида кетди соврилиб¹.

Яна ривоят қиладиларки, шоирлик — рубоий-навислик Умар Хайёмнинг асл матлаби бўлмаган, балки у илмий тадқиқотлар азобидан қийналган чоғда асарларининг ҳошияларига ҳозирда жаҳонга донг таратган рубоийларини битган. Ундоқ деса, Умар Хайёмнинг араб ва форс тилларида битган ажойиб қитъалари ва ғазалларини ниманинг ҳошиясига ёзилган деб ҳисоблаймиз? Ҳарҳолда гап бунда эмас, бадииятнинг не-не жавоҳирлари оғиздан оғизга ўтиб бизнинг кунларимизгача етиб келганлигини биламиз. Зеро, бадиият ва илмиёт асарларига улар қай ҳолатда яратилганига қараб эмас, қай иқтидор ва солоҳият билан яратилганига қараб баҳо берилади.

Чунончи, Умар Хайёмнинг ҳошиясига рубоийлар битилган илмий асарлари ҳам жаҳоний нуфузга эга. «Алгебра ва муқобала исботлари ҳақида рисола»си математика тарихида буюк кашфиётдир: бу рисолада сонлардан бутун мусбат илдиз топишнинг қондаси кашф этилган. Ёки иррационал сонлар ҳақида ҳозиргача қанча-қанча диссертациялар ёзилган экан! Аммо Умар Хайём Шарқда биринчи бўлиб иррационал сонлар назариясини яратиб қўйганлиги бугун бизга маълум бўлиб турибди.

Абул Ҳасан ал-Бойҳақий (1106—1174) ўзининг «Донолик хазинабонлари»га қўшимча» аса-рида ва яна Умар Хайём давридан қолган кўп манбаларда айтилишича, у китоб ёзиш ва дарс беришда ўта камсуқум, кам ҳосил бўлган ва шу туфайли ҳам ўз билим доирасига нисбатан жуда кам китоб ёзган экан.

Аммо Умар Хайёмнинг турмуш тарзи мушоҳада қилиб кўрилса, унинг нима учун бу қадар кам китоб ёзганлиги маълум бўлади.

Фазлуллоҳ Рашидиддин (1247—1318) ўзининг «Йилномалар тўплами» аса-рида шундай бир ривоятни келтиради: мактабдош уч дўст — Ни-

¹ Бу рубоий ўзбек тилида йўқ, шунинг учун О. Румернинг русчага таржимасидан эркин равишда ўғирдик.

зом-ул-мулк, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Хайём бир-бирларига бир умр садоқатли бўлишга, қай бирлари юксак мақомга эришса, бошқаларига ҳомийлик қилишга қасамёд қиладилар. Воқеан, Низом-ул-мулк мансаб пиллапояларидан кўтарилиб, салжуқийлар сулоласининг подшоҳи Маликшоҳга вазир бўлиб қолади. Ҳасан Саббоҳ ислом динидаги исмоилийлар мазҳабига асос солиб, йирик руҳоний бўлиб кетади. Умар Хайём илм йўлидан бориб, қашшоқликда кун кечиради. Умар Хайём Низом-ул-мулкка болаликдаги қасамни эслатган-да: «Сенга Нишопур ҳокимлигини бердим», дейди. Халқ устидан ҳокимлик қўлимдан келмас,— дейди Умар Хайём.— Яхшиси буюр, менга бир йилда бир марта нафақа берсинлар, бир пиёла сариқ сув, бир бурда нон билан куним ўтар, илм чўққиларини эгалласам бас». Низом-ул-мулк Нишопурдан келадиган солиқлардан дўстига 10 минг динор нафақа тайинлабди.

Бу, албатта, ривоят. Чунки, тарих Умар Хайёмнинг 1048 йилда, Низом-ул-мулкнинг 1017 йилда туғилганидан ва Умар Хайём Ҳасан Саббоҳ билан ҳеч қачон таниш бўлмаганлигидан далолат беради. Аммо ривоят Умар Хайёмнинг камсуқумлигини, шон-шухрат, мансаб ишларига қизиқмаслигини кўрсатувчи бир ибратдир.

XV асрда яшаган Эрон фольклоршуноси Ер Аҳмад Табризий ўзининг «Тарабхона» асарида Умар Хайём ўсмирлик чоғларида Балхда яшаганлигини ва дастлаб Носир ал-Мулла ва-д-Дин шайх Муҳаммад Мансур қўлида таҳсил кўриб, 17 ёшида фалсафанинг барча соҳаларида камолотга эришганлигини ёзади. Биргина Табризий эмас, Умар Хайём замондошлари бўлган ва ундан кейин ўтган тарихчилар ҳам бир овоздан унинг ўтқир ақлга, кучли ҳофизага эга бўлганлигини, аммо тили аччиқ, ҳозиржавоб киши эканлигини зикр этадилар. Ҳатто айтадиларки, у Исфаконда бир китобни етти марта ўқиб ёд олган ва Нишопурга келиб ўша китобни айтиб туриб ёздирганда асл нусхадан жуда кам фарқ қилган экан.

Салжуқийлар сулоласидан Маликшоҳ ва унинг вазири Низом-ул-мулк салтанатга келгунга қадар

Умар Хайём жуда муҳтожликда кун кечирган. Бунинг устига халқлар ва элатлараро қирғинбарот жангу жадаллар Умар Хайём ва у сингари олимларнинг ижодий иш билан шуғулланишига халақит берар эди. Эҳтимол шу сабабли кўп рисола бита олмагандир.

Яна бир иштибоҳ бор: Умар Хайём ўз рубоийларида майни тарғиб қилган ва ўзи ҳам кўп май ичиш билан машғул бўлиб кам ижод қилгандир. Аммо тарихий далиллар бу иштибоҳни инкор этадилар. Винобарин, агар шу иштибоҳда озгина жон бўлса, Умар Хайём замондошлари қайсидир саҳифасида шунга ишора қилган бўлмасмидилар?

Рубоийларига келсак, шуни айгиш керакки, май Шарқ классик адабиётида исёнкорлик, қувонч, ҳаёт рамзидир. Руҳонийлар, мутаассиблар фоний дунё лаззатларидан кечиб, боқий дунё — йўқлик дунёси ҳаваслари билан яшашни тарғиб қилган бир даврда май ва ёр образлари ана шу таркидунёчилик гояларига қарши энг яхши тимсол эди.

Дерлар: жаннатда ҳур, кавсар бўлармиш.

Ариқ тўла май, сут, шаккар бўлармиш.

Қадаҳни тўлдириб қўлгинамга бер,

Минг насядан бир наҳд хуштар бўлармиш.

Бу рубоий Алишер Навоийнинг

Воҳид, сенга ҳуру, менга жовона керак,

Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак.

мисраларига мазмундошдир.

Май ва ёр образлари тараннум этилган рубоийларда, ғазалларда, қасидаларда, мутаассиблар таъкидлаганидек, бадахлоқлик эмас, балки шу ёруғ оламнинг, инсон тириклигининг, демакки, инсоният реал ҳаёти мазмунининг гўзал ифодаси бор.

Май, гўзаллик, инсон — Умар Хайём ижодининг қон томиридир. Аммо мутаассиблар бошқа нарсани ҳам даъво қиладилар; эмиш, Умар Хайём май ва мастлик орқали диний жазавани яъни зикру самони, боқий дунёга ишқни тарғиб қилар экан. Агар Умар Хайёмнинг ҳаёт йўлига, унинг

фалсафий қарашларига чуқурроқ кириб борилса, бунинг ҳақсиз даъво эканлиги маълум бўлади. Ло-ақал, унинг «Койнот ва унинг вазифалари рисо-ласи»ни, унга қўшимча равишда «Уч саволга жа-воб»ларини олиб кўрайлик. Бу асарлар ва умуман бошқа асарларида ҳам Умар Хайём ўтмиш ва ўз замондошлари бўлган олимлар сингари Оллоҳ-нинг бирлиги ва пайгамбар унинг элчиси эканли-гини тав олган ҳолда асл ҳақиқатга асосланган ўз қарашларини баён этади. Яъни, у ҳаминга қатъият ва сабот билан табиат сирларини очишга, ҳаётий ҳақиқатни топишга интилди. Борлиқнинг ондан ташқарида мавжудлигини, унинг абадий барқарорлигини, модданинг йўқ бўлиб кетмай бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини материалис-тик нуқтаи назардан исбот қилишга уринди.

Умар Хайём мутаассиблар билан умр бўйи чиқишмаган. Жугрофия олими Закариё ал Қазви-ний «Шаҳарларнинг обидалари ва худо бандалари ҳақида ахборот» асарида Хайёмнинг Нишопурда-ги ҳаётидан шундай бир лавҳани келтиради: «Ҳи-коя қиладиларки, аъламлардан бири ҳар куни офтоб чиқмасдан Умарнинг ҳузурига келар ва ун-дан фалсафа илмини ўрганар, аммо унинг ҳақида одамлар ўртасида гийбат гапларни тарқатар эди. Буни билиб олган Умар ўз уйига барча карнай-чилар ва ногорачиларни чақиради ва аълам кел-ган ваҳоти баробарига карнайларни вағиллатиб, ногораларни тарақлатишни буюради. Ногораю карнай садоларини эшитган одамлар шу томонга оқиб келадилар. Халқ йиғилгач, Умар хитобан: «Эй нишопурликлар! Мана бу олимга қаранглар; у ҳар куни шу вақтда менинг ҳузуримга келиб илм ўрганадию, сизларга эса менинг гийбатимни қилади. Агар мен у айтгандай даҳрий одам бўлсам, нега мендан илм ўрганади, агар ундоқ бўлмасам, нега ўз муаллимини гийбат қилади?» дебди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳ беришича, Умар Хайём умрининг охирларида мутаассиблар билан муносабати беихоё ёмонлашиб Маккага кетган. Ҳаждан қайтгандан кейин ҳам ўз эътиқодидан, илмий исботларидан қайтмаган. Жамолиддин ибн ал-Кифтий ёзади: «Астрономия ва фалсафада

унинг тенги йўқ эди. Агар даҳрий бўлишдан қўрқмаганда илм соҳасида мисли кўрилмаган ишларни амалга оширган бўлур эди»¹:

Умар Хайёмнинг жаҳоний нуфузи ҳақида жуда кўп гурунг қилиш мумкин. Имкониятнинг торлиги туфайли бу ҳақда гапни мухтасар қиламиз. Уолтер Лорд ўзининг «Титаника»нинг сўнгги кечаси» китобида (Ленинград, 1983) ёзишича, 1912 йилда уммонга чўкиб кетган «Титаника» кемасидаги ҳамма нарса, шу жумладан йўловчилар ҳам 250 миллион доллар деб ҳисобланган, аммо Умар Хайёмнинг «Рубойлар» қўлёзмаси бебаҳо мулк эди, деб айтилган.

* * *

Умар Хайёмнинг «Наврўзнома» рисоласи унинг тарихи, этнографияни, халқ урф-одатларини жуда мукамал билганлигидан далолат беради.

Мутафаккирнинг бу асари Маликшоҳ ва Низом-ул-мулк вафотидан кейин яратилди. Бунинг ўз сабаблари бор. Бинобарин, Маликшоҳ билан Низом-ул-мулк Умар Хайём ва бир қанча олимларни расадхона қуришга ва бу расадхонада астрономия фанини ривожлантиришга таклиф этадилар. Шоҳ ва вазир расадхона қурилиши учун жуда кўп маблағ ажратадилар, олимларнинг таъминотини яхшилайдилар. Аммо расадхона икки давлат арбобининг ўлиmidан сўнг битмай қолди. Назаримизда, Умар Хайём Маликшоҳ ворисларини шу расадхонани битириш ишига даъват қилиш мақсадида «Наврўзнома»ни ёзган ҳамда унда бурунги ўтган подшоларнинг олимларга қилган ҳомиликларини атайлаб ишора тарзида айтган.

Муҳими шундаки, Умар Хайём шу расадхона қурилиши баҳонасида Қуёш тақвими (календарини) ишлаб чиқди. Бу тақвим ҳозирда қўлланиб келаётган Григорий тақвимида кўра мукамалроқдир.

¹ В. А. Розенфельд, А. П. Юшкевич. Жизнь и творчество Омара Хайяма. Омар Хайям, Трактаты. Изд-во Восточной литературы, М., 1961, 30-бет.

Умар Хайём «Наврӯзнама»да Қуёш тақвими-нинг тарихини баён қилади. Шу тақвим бўйича Эрон подшоҳларининг Наврӯз кунини қандай белгиланганликлари ва байрамни қай тарзда ўтказганликларини тарихий далиллар билан баён қилган.

Биз бу рисолада Наврӯз байрами билан боғлиқ бўлган жуда кўп одатлар, предметлар, афсоналар билан дуч келамиз. Ҳозирги замонда ўтаётган Наврӯз байрами билан Умар Хайём тасвир қилаётган даврдаги Наврӯз байрами орасида катта фарқлар мавжудлигидан ҳайрон бўламиз. Дуруст, ҳозирги замонда қиличбозлик, тирандозлик, чавандозлик каби одатлар деярли йўқ, аммо рисола бу одатлар ҳақида маълум даражада ўйлаб кўришга даъват этади. Атом ва космос асрида яшасак-да, ўша гўзал одатларни қўмсагимиз келади, жийрон, қорабайир отларимизнинг кишнашларини соғинамиз.

Умар Хайём бу рисолада на фақат этнограф, тарихчи, балки билимдон табиб сифатида ҳам кўринади. У инсон организмнинг фаслдан фаслга ўтганда ўзгаришини ҳисобга олиб, энг керакли тиббий маслаҳатларни беради. Масалан, арпанинг минг дардга даво эканлигини ҳозирда жуда кам одамлар билса керак. Ёки май — узумдан тайёрланган ичимликнинг фойда ва зарарларини билиш ва уни истеъмол қилишда нималарга риоя қилиш кераклиги ҳақида маълумот олиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шуниси равшанки, Умар Хайём фойда ва зарари ҳақида гапирган май бу ҳозирги тушунчадаги спиртли ичимлик эмас, балки покиза қилиб, кўп ҳолларда дори сифатида тайёрланган ичимликдир.

Демак, «Наврӯзнама» фақатгина тарихнинг обидаси эмас, жуда кўп фойдали томонлари билан бугунги кунимизга ҳам эшидир. Бинобарин, Умар Хайём асрлар оша бугун ўз ҳуқуқини тиклаган ва умумхалқ байрамига айланган Наврӯзи оламини муборакбод этмоқда.

Асрор Самад,
филология фанлари номзоди

МЕҲРИБОН ВА ЕРЛАҚУВЧИ ОЛЛОҲНИНГ НОМИ БИЛАН

Жаҳонни яратган, замини замон эгаси, барча тирик мавжудотга озуқа берувчи, ошқору ниҳонни билувчи, беназиру беҳамто ва бедастуру бениёз, қиёсу саноғи йўқ ягона, қодир умухтож оллоҳга ҳамди шукроналар, унинг пайғамбарларига таъзимлар, пок Одам-и сафийдан бошлаб то араблардан чиққан пайғамбар Муҳаммад² мустафо саллалоҳу алайҳгача ҳамда унинг ёру қариндошларига оллоҳнинг марҳамати бўлсин.

Хожаи ҳаким, давр файласуфи, малику-л-ҳукамо Умар ибн Иброҳим у-л-Хайём — оллоҳ уни ёрлақасин — бундай дейди: мен ақл баркамоллиги нуқтаи назаридан қараганимда сўздан мўъгабарроқ ва каломдан буюкроқ ҳеч ярасани топмадим, чунки ундан афзалроқ бирор нарса бўлганда эди, ҳақ таоло пайғамбарга — саллалоҳу алайҳга ўша нарса билан мурожаат қилган бўларди. Араб тилида: «ҳаётда энг яхши суҳбатдош — китоб»³, — дейилган.

Ўз сўзига вафодор бир яхши дўстим мендан Наврўзнинг⁴ жорий этилганлигининг сабабини тушунтириб беришни ва қайси подшоҳ тайин қилганини сўради. Мен илтимосни қабул қилдим ва унга буюклиги буюк ёрдамида ушбунини айтдим.

НАВРЎЗНОМА КИТОБИНИНГ БОШЛАНИШИ

Бу китобда Наврўз ҳақидаги ҳақиқат, Ажам⁵ подшоҳлари даврида у қайси кунда бўлгани, қайси подшоҳ жорий қилгани ва нега уни нишонлаш-

лари ҳамда подшоҳларнинг бошқа одатлари, шунингдек, уларнинг барча ишларда тутган йўллари кўрсатилади.

Наврўзнинг жорий қилиниши сабабини айтсак, у шундан иборатки, Офтобнинг икки айланиши мавжуд, улардан бири қуйидагича: Офтоб ҳар уч юз олтимиш беш куну кеча-кундузнинг тўртдан бирида Ҳамал⁶ буржининг биринчи дақиқасига чиқиб кетган пайтининг ўзида яна қайтиб келади ва ҳар йили бу давр камая боради⁷.

Ҳамшид бу кунни тушунгандан кейин Наврўз деб атади ва байрам қилишни одатга айлантирди. Подшоҳлар ва бошқа одамлар ҳам уни қабул қилдилар. Айтишларича, биринчи Ажам подшоси Ксаюмарс⁸ подшоҳ бўлгандан кейин йилнинг кунлари ва ойларига ном беришга ҳамда одамлар билсин деб йилнома жорий қилишга қарор қилган. У, тонгда Офтоб Ҳамал буржининг аввалги дақиқасига кирган кунни аниқлаб, ажам мубадларини⁹ йиғди ва йил ҳисобини шу пайтдан бошлашни буюрди. Мубадлар йиғилдилар ва йил ҳисобини шу пайтдан бошлашни жорий қилдилар.

Уша замоннинг олимлари бўлган ажам мубадларнинг айтишича, буюк ва муборак Изид¹⁰ ўн икки фаришта яратди, улардан тўрттасини аҳраманлардан қўриқлаш учун осмонга юборди, тўрттасини аҳраманларни Қоф¹¹ тоғидан ўтказмаслик учун жаҳоннинг тўрт бурчагига юборди, тўртта фариштага эса осмон ва ерда юриб одамлардан аҳраманларни ҳайдаб туришни буюрди. Уларнинг айтишича, бу дунё ўзга бир дунёнинг ичида худди эски қасрдаги янги уй каби жойлашган ва Изидтаоло нурдан офтобни яратиб, у билан осмону ерни парвариш қилган. Жаҳон аҳли назарида қуёш Изид таоло нурларининг бир нуридир. Унга улуғвор деб таъзим билан боқишларига сабаб, уни яратишда Изид таолонинг унга инояти ўзгаларга нисбатан кўпроқ бўлган, дейилади. Бунга шундай мисол келтирадилар: бир улуғ подшоҳ ўз халифаларидан бирига иззат-ҳурмат кўрсатса, уни улуғлайдилар ва ҳар ким уни улуғласа, подшоҳни улуғлаган бўлади¹², деб биладилар. Дейдиларки, буюк ва муборак Изид офтобнинг нурлари ва

келтирадиган фойдаси ҳамма нарсага тегсин деб офтобга ўз жойидан қўзғалишни буюрганда, у Ҳамалнинг бошидан чиқиб, зулмат нурдан айрилди, кеча ва кундуз пайдо бўлди. Бу дунёнинг тарихи ана шундай бошланди. Шундан сўнг бир минг тўрт юз олтмиш бир йил ўтгач, у (офтоб) ўша жойнинг ўзига ўша кун ва ўша дақиқада қайтиб келди.¹³ Бу вақт ичида Муштарий Зуҳал билан етмиш уч марта бирлашди. Буни «кичик қирон» дейдилар, бу бирлашув ҳар йигирма йилда бўлади. Офтоб ўзининг бир айланиб чиқишини тугатиб ўз жойига қайтиб келганида Зуҳал ва Муштарий орасида Зуҳалнинг ҳубут келган буржида бирлашув бўлади ва у Зуҳалнинг шараф буржи бўлган Мезон буржига муқобил (қарама-қарши)дир. Бир айланиб чиқиш бу ерда, бири у ерда биз ишора қилгандай ва юлдузларнинг турар жойи ҳам биз кўрсатгандай бўлади¹⁴. Офтоб Ҳамалдан чиққан пайтида ва Зуҳал ҳам, Муштарий ҳам бошқа юлдузлар билан Изид таоло ҳукми бўйича турганларида жаҳоннинг ҳолати ўзгарди ва дунё ҳамда тақдирга мос равишда янги нарсалар пайдо бўлди. Ажам подшоҳлари шу пайтда Офтобни улуғлаш учун, шунингдек, ҳар ким бу кунни топаолмаслигини ҳисобга олиб, уни белгилаб қўйдилар, байрам жорий этдилар ва ҳамма бу санага риоя қилсин деган мақсадда барчага маълум қилдилар. Дейдиларки, Каюмарс йил ҳисобининг бошланиши сифатида бу кунни жорий этганда, уч юз олтмиш беш кун ичида офтобнинг бир айланиб чиқиши рўй берадиган қуёш йилини ҳар бири ўттиз кундан иборат ўн икки ойга бўлди ва уларни буюк ва муборак Изид дунёга юборган ўн икки фаришта номи билан атади. Сўнгра, у уч юз олтмиш беш куну кеча-кундузнинг чорагидан иборат улуғ даврни «улуғ йил» деб атади ва уни тўрт бўлакка бўлди. Катта йилнинг тўрт бўлаги ўтганда катта Наврўз бўлади ва дунёнинг ҳолати янгиланади. Подшоҳларнинг бир одати бор: йил бошида улар яхшиликка фатво бериш ва саналарни белгилаш ҳамда маишат учун маълум маросимлар ўтказишлари зарур. Кимки Наврўз кунни байрам қилиб қувонса, кейинги Наврўзгача хур-

рам бўлади ва фароғатда яшайди. Подшоҳлар учун бу одатни олимлар белгилаб беришган.

Фарвардин ойи — «фарвардин» — паҳлавийча сўз ва унинг маъноси айнан жаннатлар бўлиб, бу ой ўсимликлар ўсишининг бошланишидир. Бу ой Ҳамал буржига оид. Бинобарин, ойнинг бошидан то охиригача офтоб шу буржда бўлади.

Урдбиҳишт ойи — бу ойни урдбиҳишт деб атадилар, бу ойда дунё ўзининг кўкариши ила жаннатмонанддир, урд паҳлавий тилида «мананд» дегани. Офтоб бу ойда ҳақиқий айланиши бўйича Савр буржида бўлади. Бу ой баҳорнинг ўртасидир.

Хурдад ойи — одамларни буғдой, арпа ва мева-валар билан боқади. Офтоб бу ойда Жавзо буржида бўлади.

Тир ойи — бу ойни «тир» атадилар, чунки бу ойда буғдой, арпа ва бошқа нарсаларни тақсим қиладилар. Офтобнинг авжи пасая бошлайди. Саратон буржида бўлади. Бу ой ёз ойининг биринчиси-дир.

Мурдод ойи — тупроқ берди, яъни унда етилган мева ва сабзавотларни берди. Яна бу ойда ҳаво тупроқ тўзонига ўхшайди. Бу ой ёз ўртасидир. Офтоб Асад буржида бўлади.

Шаҳривар ойи — бу ойни шаҳривар дейдилар, чунки бу даромад ойидир, яъни, подшоҳларнинг даромадлари шу ойга тўғри келади. Бу ойда деҳқонга ўлпон тўлаш осон. Офтоб Азро (Сунбула)да бўлади. Бу ёзнинг охириги ойи.

Меҳр ойи — бу ойни меҳр дейишади, чунки у инсонлар ўртасидаги дўстлик ойидир ва пишган барча мева ва бошқа нарсалар ҳамда ўзларининг улушларига текканини бирга баҳам кўрадилар. Офтоб бу ойда Мезонда бўлади, яъни кузнинг бошланишидир.

Обон ойи — яъни бу ойда бошланган ёллардан сув кўпаяди ва одамлар экинларини радилар. Офтоб бу ойда Ақрабда бўлади.

Озар ойи — паҳлавий тилида озар «олов» деганидир. Бу ойда об-ҳаво совий бошлайди ва оловга муҳтожлик пайдо бўлади, яъни бу олов ойидир. Офтоб бу ойда Қавс буржида бўлади.

Дай ойи — паҳлавий тилида «дай» девни англ.

латади. Бу ойни «дай» дейишларига сабаб, у қаҳрли ва бу ойда ер кўкаришдан йироқдир. Офтоб Жадида бўлади. Бу қишнинг биринчи ойи.

Баҳман ойи — ўшанга ўхшаган, дегани. Чунки бу ой ўша дай ойига ўхшаб совуқ ва қуруқдир. Офтоб бу ойда Зуҳал хонасида, далавнинг жади билан туташ ерида бўлади.

Исфандармуз ойи — бу ойни исфандармуз дейдилар, чунки исфанд паҳлавий тилида мевани англатади, яъни бу ойда мевали дарахт ва ўсимликлар кўкара бошлайди. Офтоб бу ойда ожирги Ҳут¹⁵ буржига етиб келади.

Каюмарс бу вақтни ўн икки бўлакка бўлди ва йил ҳисобининг бошланишини белгилади. Шундан кейин у қирқ йил яшади¹⁶. У ўлгач, Хушанг тахтга ўтириб тўққиз юз етмиш йил подшоҳ бўлди¹⁷. У девларни енгди, темирчилик, дурадгорчилик, тўқимачилик ҳамда инак қуртидан ипак, асал аридан асал олишни кашф этди ва дунёни шод-хуррамликда ўтказиб, ўзи ҳақида яхши хотира қолдириб кетди. Ундан кейин тахтга Тахмурас ўтирди¹⁸. У ўттиз йил подшоҳлик қилди. У девларни ўзига бўйсундирди, кўчалар ва расталар қурдирди, жун ва инақдан мато тўқишни расм қилди. Зоҳид Бузасп унга қарши чиқиб, сабийлар динини тарқатди¹⁹. Тахмурас бу динни қабул қилиб, белига зуннор боғлади²⁰. У қуёшга сиғинди, одамларни ёзувга ўргатди. Уни девбанд Тахмурас деб атадилар. Ундан кейин подшоҳлик унинг укаси Жамшидга ўтди²¹. Бу орада тарихдан бир минг қирқ йил ўтди ва Офтоб фарвардиннинг биринчисида тўққизинчи бурж (Қавс)га кирди. Жамшид подшоҳлигининг тўрт юз йигирма биринчи йили ўтгач, бу давр тугади ва қуёш ўз фарвардинида Ҳамалнинг бошига қайтиб келди. Шундай қилиб, дунё мувозанатга келди. Жамшид девларни бўйсундирди ва ҳаммом қуриш ва мато тўқишни буюрди. Жамшидгача дебо «дев тўқиган нарса», дейиларди²². Аммо вақт ўтиши билан одамлар идрок ва тажрибалар ёрдамида ҳозир биз кўриб турган даражага етиб келишди. Сўнгра, Жамшид эшак билан отни чатиштириб хачир олди. У конлардан қимматбаҳо тошлар қазиб олиб қурол ва

безакларнинг барча турларини яратди. Қонлардан қазиб олинган олтин, кумуш, мис, қўрғошин, қалай сингари маъданлардан тоғж, тахт, билак-узук, тақинчоқлар ва узуклар ясади. У мушк, анбар, кофур, заъфарон, уд ва бошқа хушбўй нарсаларни кашф этди. Биз эслатган кунда у байрам ташкил қилди, унга «Наврўз» деб ном берди ва одамларга ҳар йили фарвардин келганда байрам қилишни ва ўша кунни янги (йил) деб ҳисоблашни, Қуёш тургунча Наврўз ҳам барқарор бўлсин, деб буюрди. Наврўз ҳақидаги ҳақиқат мана шудир. Жамшид ўз подшоҳлигининг бошланишида жуда одил ва марҳаматли эди, фуқаро уни севар ва ундан мамнун эди, Изид таоло эса унга саҳоват ва онг берди, у одамларни олтин, қимматбаҳо тошлар, дебо, атир ва чорва билан маъмур этди. Подшоҳлигига тўрт юз йилдан кўпроқ вақт ўтгач, дев билан ошно бўлди, дев эса унинг дилида дунёга ҳирс уйғотди, ишқилиб ҳеч ким дунёга меҳр қўймасин! — мағрурланиб кетди ва адолатсизлик ҳамда шухратга берилиб, бойлик тўплай бошлади, одамлар азоб чека бошладилар ва кеча-кундуз Изиддан унинг ҳукмронлигига чек қўйишни илтижо қилдилар. Худонинг марҳамати ундан йироқлашди ва унинг ҳамма ишлари хатоликка кетди. Шунда подшоҳликнинг бир бурчагидан Заххок²³ деб аталган Баюрасп чиқди ва уни тор-мор қилди, одамлар бўлса Жамшидга кўмак бермадилар, чунки ундан азоб чеккан эдилар. У Ҳинд ерига қочди, Баюрасп бўлса тахтга ўтирди, кейинроқ уни тутиб нимталаб ташлади. Баюрасп минг йил подшоҳлик қилди. Аввалига у одил бўлди, охирида адолатсиз бўлиб қолди, сўз ва ишларида девга қулоқ солди ва Ҳиндистондан Афридун²⁴ келгунига қадар одамларга азоб берди. Афридун уни ўлдириб тахтга ўтирди. Афридун Жамшид авлодидан эди. У беш юз йил подшоҳлик қилди. Афридуннинг подшоҳлигининг бир юз олтинчи тўрт йили ўтганда Каюмарс тарихининг иккинчи даври тугади Афридун Иброҳим²⁵ алайҳи-с-саломнинг — жойи жаннатда бўлмай — динини қабул қилди. У, фил, арслон ва сиртлонни қўлга ўргатди, чодир тикди ва муҳташам айвон

қурди, бош ва иморатларга оқар сув олиб келди, мевазор боғларга ниҳоллар ва турунж, норанж (апельсин), бодранг²⁶, лиму ҳамда атир гул, би-нафша, наргис, нилуфар ва бошқа нарсаларнинг уруғларини экиди. Меҳргонни ҳам жорий қилди, худди шу куни Заххокни зиндонбанд қилиб, подшоҳликни қабул қилган куни Сада²⁷ байрамини жорий қилди. Заххокнинг адолатсизлиги ва истибдодидан халос этилган одамлар мамнун бўлиб, шу кунни яхши истиқбол даракчиси сифатида байрам қилдилар ва Ажам ва Туронда²⁸ бу кун шу пайтгача меҳрибон подшоҳлар шарафига ҳар йили нишонланади. Офтоб ўз фарвардинига етганда Афридун бу кунни яна байрам қилди. У бутун дунёдан одамларни йиғиб бу ҳақда шартнома тузди. У ўз амалдорларига адолатли бўлишни буюрди. Ўз подшоҳлигини ўғилларига бўлиб берди. Туркистонни Жайхун дарёсидан то Чин ва Мочингача²⁹ Турга, Рум ерини³⁰ Салмга, Ажам ва ўз тахтини — Эражга³¹ берди. Шундай қилиб Туркистон, Рум ва Ажамнинг барча подшоҳларининг келиб чиқиши битта, бир-бирлари билан қариндошдирлар, чунки уларнинг ҳаммаси Афридун авлодидир. Шунинг учун барча инсонлар подшоҳлар шарафига маросимларни ўтказишлари зарур, зеро улар Афридун уруғидандирлар. Унинг замонаси ва Гуштаспгача бўлган бошқа барча подшоҳларнинг замонаси тугагандан сўнг, Гуштасп³² подшоҳлигининг ўттизинчи йили ўтганда Зардўшт пайдо бўлди ва габр³³ динини олиб келди. Гуштасп унинг динини ва ичимлик майини қабул қилди. Афридун байрамидан ўша пайтгача тўққиз юз қирқ йил ўтди.

Офтоб Ақраб буржига қирганда, Гуштасп кибиса қилишга буюрди ва бунинг натижасида фарвардинни Офтобнинг Саратон буржига қиргандан бошлаб байрам қилина бошланди. Гуштасп Наврўзни ана шу куни байрам қилиш керак, чунки Саратон — меҳнат учун саодатманд бурж, деҳқон ва қорандаларга шу вақтда ўлпон тўлашга имкон бериш зарур, шунда уларга енгиллик бўлади, дея байрамни шу кунга белгилади. Сўнгра, у, йиллар ҳам аниқ бўлсин ва одамлар ўз вақтларини совуқ-

да ҳам, иссиқда ҳам била олсинлар деб, ҳар юз йигирма йилда³⁴ кабиса қилишга бўлурди. Бу одат то Зулқарнайн деб аталувчи Искандар Румий³⁵ замонасигача давом этди. Шу пайтдан бошлаб одамлар кабисани нишонламай қўйдилар ва мазкур одат қарор топгунча нима иш қилган бўлсалар ўшандай ишни қилавердилар. Бу Ардашер Бобакон³⁶ замонасигача давом этди, у яна кабисани қарор топтирди ва катта байрам уюштирди. Бу ҳақда аҳднома тузди ва шу кунни Наврӯз деб атади. Одамлар бу байрамни то Нўширавонни Одил³⁷ замонасигача нишонладилар. Мадойин айвони³⁸ битганда Нўширавон Наврӯз байрамини ўша замон одатлари бўйича ўтказди. Аммо у кабисани қарор топтирмади. У Офтоб айланиш даврининг охирида Саратоннинг биринчи кунига етмагунча одамлар бу ишни қилмасинлар, токи Каюмарс ва Жамшидларнинг кўрсатмалари ордан кўтарилсин, деди. Шундай дегандан сўнг кабиса қилмадилар. Бу Офтобни кузатиб туриш ва ҳар йили Офтоб Ҳамал буржига кирганда Наврӯзни байрам қилишни буюрган Маъмун³⁹ замонасигача давом этди. Шундай қилиб «Зич-и Маъмуний» тузилди ва шу пайтгача йил ҳисобини шу зич ёрдамида бажарадилар.⁴⁰ Бу то Мутаваккил⁴¹ замонасигача давом этди. Мутаваккилнинг Муҳаммад ибн Абд-ал-Малик⁴² деган вазири бор эди, у Мутаваккилга ўрим солиғи шундай вақтга тўғри келяптики, уни амалга ошириш ғалла вақтидан узоқ бўлаяпти ва бу одамларни қийнаяпти, Ажам подшоҳларининг одатича, одамлар ҳосил йиғилгандан кейин солиқ тўлаш пайтида қийналмаслик учун йилни ўз ўрнига қайтармоқ мақсадида кабиса қиладилар, деб айтди. Мутаваккил розилик билдириб, кабиса қилишга буюрди ва Офтобни Саратондан фарвардинга қайтардилар. Шундан кейин одамлар тинчланиб яна ўша одатга риоя қила бошладилар. Шундан кейин Сеистон⁴³ амири Ҳалаф ибн Аҳмад бошқа кабисани жорий қилди. Ўша даврдан бизнинг замонгача ўн олти кун фарқлана бошлади. Саодатманд ва дин таянчи Султон Маликшоҳ⁴⁴ — олло руҳини шод этсин — бундан хабар топиб эски кабисани жорий этинг ва йилни

ўз жойига қайтаришга буюрди. Бунинг учун ўша замондаги Хуросон олимларини чақиртирди. Улар кузатиш учун барча ишларни бажардилар — деворлар кўтаришди, устурлаб⁴⁵ ўрнатдилар ва шунга ўхшаш ишларни амалга ошириб, Наврўзни фарвардинга кўчирдилар. Аммо замона подшоҳга бу ишни охирига етказишга имкон бермади ва каби-са тамомланмай қолди.⁴⁶

Наврўзнинг келиб чиқиш тарихи мана шу. Буларнинг ҳаммасини биз аجدодларимизнинг китобларидан топдик ва олимлардан эшитдик.

Энди Ажам подшоҳларининг баъзи одатлари ҳақида ҳикоя қилиб берамиз ва Оллоҳнинг марҳамати ва ёрдамида яна Наврўз масаласига қайта-миз.

АЖАМ ПОДШОҲЛАРИНИНГ ОДАТЛАРИ ҲАҚИДА

Ажам подшоҳлари барча замонларда иложи борича дастурхонни яхшироқ безатишни одат қилганлар.⁴⁷ Халифалар даври келганда дастурхон ясатиш бўйича шундай тантанаворликни жорий этдиларки, буни сўз билан баён этиш амри маҳолдир. Бу айниқса аббосий халифаларига тааллуқли. Турли шўрвалар, қовурмалар, ҳар хил ҳалво, ичимлик — буларнинг ҳаммаси улар томонидан жорий этилди. Ҳошимий ва сабуний габи ҳар хил ҳалволар, лавзинолар,⁴⁸ шўрвалар, хамирдан тайёрланган ширинликлар — буларнинг ҳаммасини аббосий халифалари урф қилганлар. Бу яхши одатлар уларнинг мурувватли эканликларини кўрсатади.

Ажам подшоҳлари адолат, бинолар қуриш, ўрганиш, фалсафий машғулотлар, олимларга ҳомилийк қилишни одат қилиб, булар учун катта меҳнат сарфладилар.

Бошқа одатлар: ҳар бир шаҳар ва вилоятларга ўз одамларини қўйдилар, улар подшоҳга одамлар орасида бўлаётган барча ишлардан хабар бериб турар эдилар. Подшоҳнинг бу буйруғи шарофати билан ёмон ниятлиларнинг қўли калта эди ва амалдорлар одамларга адолатсизлик қилишдан ҳайиқар, ҳеч кимдан ноҳақ бирор дир

ҳам⁴⁹ ола билмас, фуқародан қонуи ва қондадар белгилаганидан ортиқча нарса талаб қилишга журъат эмас эдилар. Шундай қилиб, уларнинг мулклари омон, хотину фарзандлари осойишта эди. Ҳар бир одам подшоҳдан ҳайқииб ўз иши ва ҳунари билан яшарди.⁵⁰

Яна бир одат: улар хизматкорга берган бир бурда нонларини қайтариб олмас ва одатга кўра, ҳар йили ва ҳар ойда маълум вақтда уларга нон улашардилар. Агар бирор киши ўлиб қолиб ундан кейин ўша вазифани бажара оладиган ўғли қолса, унга отасининг ҳақини берар эдилар.

(Яна) бошқа бир одат: улар бино қуришга зўр бериб ҳаракат қилар ва давлат тахтига ўтиргач, ҳар бир подшоҳ мамлакат фаровонлиги ҳақида ғамхўрлигини эслашсин деб, қайси ернинг об-ҳавоси яхши бўлса, ўша ерга шаҳарлар қуришни кечаю-кундуз ўйлар эдилар. Агар подшоҳ улкан қаср, шаҳар, қишлоқ, карвонсарой, қалъа қурса ёхуд ариқ қазитса ва агар қурилиш унинг даврида битмай қолса, унда унинг ўғли ёки давлат тахтини эгаллаган бошқа одам мамлакат ишларини қўлга олгандан сўнг аввалги подшоҳ қуриб улгурмаган иншостни битирмагунча бошқа нарсаларга эътибор бермас эди, Афридун авлодидан бўлган ажам, турк, рум подшоҳларининг одатлари шундай эди. Дунё ва мамлакатнинг фаровон бўлишига биз ҳам интилишимизни ҳамма одамлар билиб қўйсин, дер эдилар.⁵¹ Аммо подшоҳнинг ўғли сизга қараганда бу ишларга кўпроқ ғайрат кўрсатарди, бунга бир неча сабаблар бор: отамиз тахтига ўтирган эканмиз, дер эди у, демак, бу ишни унга қараганда биз бажаришимиз осонроқ, шунинг учун ота бажаролмай қолган нарсани ўғил бажариши шартдир. Яна у айтардики, менинг отам бу бинони дунё фаровон бўлсин деб олийжаноблигидан, яхши шон-шуҳрат, Оллоҳ таолога яқинлашмоқ, ёхуд фараҳ ва қувонч учун қурдира бошлаган, ҳар ҳолда менга ҳам мамлакат фаровонлиги, яхши шон-шуҳрат, парвардигорнинг ризоси, фараҳ ва шодлик даркор. Шунинг учун у бино қурилишини давом эттиришга буюрар ва шаҳар ё бинони қуриб битиришга эришарди. Агар бу бино

унинг подшоҳлигида битирилмаса, у ҳолда унинг вориси бинони қуриб битирарди. Одамлар ҳам бу бинони худо унинг қўли билан қурди деб, подшоҳни муборакбод этар ва дуо қилар эдилар. Мадонин шаҳридаги Кисро⁵² айвонининг асосини Шопур Зулурун-Актоф⁵³ қурган эди, ундан кейин яна бир қанча подшоҳлар уриндилар, аммо Нушинравони Одил қўли билан битирилди. Бунга ўхшаган мисоллар кўп, Андимашқдаги кўприк шулар жумласидандир.

Ажам подшоҳларининг бошқа одатлари ҳам бор эди: агар кимда-ким бир нарса таклиф қилса, қўшиқ айтса ёки уларга маъқул бўладиган пурмаъно сўзлар айтса, улар «Офарин!» — дейишарди ва «Офарин» дейишлари билан ўша одамга хазинадан минг дирҳам берилар эди. Улар яхши суҳаннинг қадрини билишарди.⁵⁴

Ажам подшоҳларининг яна бир одати бундай эди: улар учта жинойтдан бошқа ҳамма айбларни кечиришарди: биринчиси — уларнинг (бу ўринда давлат деб ўқилсин — А. С.) сирини фош қилиш, иккинчиси — Яздонни⁵⁵ ҳақорат қилиш, учинчиси — буйруқни менсимай, уни бажармаслик. Улар шундай дер эдилар: кимда-ким подшоҳ сирини сақлай олмаса унга ишониб бўлмайди, кимда-ким Яздонни ҳақорат қилса — даҳрий, агар бирор кимса подшоҳ буйруғини бажармаса — у ўзини подшоҳга тенг тутмоқчи, шунинг учун қулоқ солмайди. Подшоҳлар дунё неъматларидан нимагаки эга бўлсалар, бошқалар ҳам шунга эгадирлар, бинобарин, подшоҳлар билан фуқаронинг фарқи битта, яъни подшоҳлар буюрадилар ва фуқаро буйруқни бажаради, агар бошқалар подшоҳ буйруғига қулоқ солмасалар, у ҳолда улар орасида қандай фарқ қолади, — деб юқориде эслатилган учта жинойтга дарҳол жазо берадилар. Яна бир одат: улар саҳрода карвонлар тўхтайдиган жойларда карвонсаройлар қураар, қудуқ қазир, йўлларни қароқчи ва ёвузлардан қўриқлар эдилар. Агар улар бирор одамга иш ҳақи ва ёрдам учун маблағ беришни тайин қилган бўлсалар, ҳар йили ўша одам талаб қилмасдан олдин шу иш ҳақи ва ёрдамни берар эдилар. Агар амалдорлардан биронтаси ви-

лоят ёки қишлоқдан олинадиган солиқни белги-
ланганидан ортиқча талаб қилса, ҳеч ким одам-
лардан минбаъд ортиқча нарса олмасин деб, под-
шоҳлар ўша амалдорларга бундай ишни
топширмай қўяр ва жазо берар эдилар, чунки
фуқарони норози қилиш подшоҳликнинг инқи-
розга учрашига сабаб бўлади.

Агар хизматкорлардан биронтаси яхши хиз-
мат қилса, бошқалар ҳам шундай хизмат қилсин,
деб унга дарҳол ташаккур айтишар, бажарган
хизматига яраша мукофот берар эдилар. Агарда
бирор кимса айб иш қилиб қўйса ёки жиноят содир
этса, шу заҳотиёқ уни жазоламай бирор одам ка-
фил бўлган чоғда уни кечириш мумкин бўлсин
деб унинг хизматларини инобатга олиб қамоққа
солардилар. Бунга ўхшаш мисоллар кўп. Агар биз
уларнинг ҳаммасини эслатиб ўтмоқчи бўлсак ҳад-
дан зиёд; шу айтганларнинг ўзи етарли. Бу китоб-
нинг мақсади бўлган Наврўз таърифига қайтамиз,

МУБАДЛАР МУБАДИНИНГ ТАШРИФИ ВА НАВРЎЗНИНГ ТАНТАНАЛИ ЭЪЛОН ҚИЛИ- НИШИ ҲАҚИДА

Кайхусрав замонасидан то Ажамнинг охириги
подшоси Яздижард⁵⁶ асригача Ажам подшоҳлари-
нинг одати бундай эди: наврўз куни подшоҳ оила-
сидан бўлмаган биринчи одам — мубадлар муба-
ди⁵⁷ подшоҳ олдига май тўла олтин жом, узук,
дирҳам ва подшоҳ динори⁵⁸, бир қучоқ арпа ниҳо-
ли, қилич, ўқ-ёй, давог ва қалам билан келиб фор-
тилида⁵⁹ офаринлар айтиб, табриклар ва унга шук-
роналар билдирарди. Мубадлар мубади подшоҳни
васф этиб бўлгандан сўнг олий мартабали амал-
дорлар келиб хизматга тайёр эканликларини из-
ҳор этишар эди.

МУБАДЛАР МУБАДИНИНГ ОФАРИН АЙТИБ СЎЗЛАГАН НУТҚИ

«Шоҳим! Фарвардин байрамида, фарвардин
ойида Яздон ва Каён дини учун эркин бўл. Су-
руш⁶⁰ донолик, синчковлик ва илми сенинг кўнг-

лингга солтам, арсен табият бўлиб узоқ яша, заррин тахтда шодмон бўл, Жамшид жомидан бир умр нўш эт, ҳиммат ва муруват билан аждодлар одатига риоя қил, одил ва ҳақгўй бўл, бошингда сочинг оқармасин, сенинг ёшлигинг арпа ниҳолига ўхшасин, минган отинг чопқир ва музаффар бўлсин, қиличинг ярқирган бўлсин ва душманларга ўлим келтирсин, лочининг овда омадга ёр бўлсин, ишинг ўқдай тўғри бўлсин, яна бир юрт олтин, тахтда доим дирҳам ва динорли бўл, истеъдодли ва олим сендан ҳиммат ва марҳамат кўрсин, саройинг фаровон, умринг узун бўлсин». Бу сўзларни айтиб бўлгач, у майдан тотиб кўриб, жомни подшоҳга узатар, подшоҳнинг бошқа қўлига арпа ниҳолидан берарди, тахт пойига дирҳам ва динорларни қўярди. Бу билан у, агар олий мартабали амалдорлар Наврўз куни даставвал бирор нарсага кўзлари тушса, келгуси йилгача шоду-хуррам бўлсинлар ва бу нарсалар уларга бахт келтирсин, деган истак билдирар эди. Бу уларга худонинг марҳаматидир, чунки подшоҳга тақдим қилинган нарсалар дунёнинг шодлиги ва фаровонлигининг сабабчисидирлар.

Энди олтиннинг фойда ва хислатларига ўтамиз ва бу ҳақда қикоя қиламиз, чунки айтадиларки, олтин барча қимматбаҳо нарсаларнинг подшоҳи ва подшоҳларнинг зийнатидир.

ОЛТИН ВА УНИНГ ТЎҒРИСИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАКЛИГИ ҲАҚИДА

Олтин — бу қуёш иксири, кумуш эса ой иксиридир. Кондан олтин ва кумуш қазиб олган биринчи одам Жамшид эди. У кондан олтин ва кумуш қазиб олгандан кейин олтиндан қуёшга ўхшаш думалоқ лаппак ясашга ва унинг ҳар икки юзасига қуёшнинг тасвирини муҳрлашга буюрди. Худди қуёш осмонда подшоҳ бўлгандай, бу инсонлар подшоҳидир, деди. Сўнгра кумушдан ойга ўхшаш лаппак ясади ва ойнинг тасвирини иккала томонга муҳрладилар, худди ой осмонда ҳоким бўлгандай, у ерда одамлар ҳокими дедилар. Ким

подшоҳи бўлган олтинни савдат кувининг қуёши, кумушни — бахт тунининг қамари, дурни бўлса бойлик осмонининг юлдузи дедилар.⁶¹ Баъзи синчков одамлар олтинни қашшоқлик қишининг олови дейдилар, баъзилари чиройли қилиб уни олиймақом мансабдор қалбининг қувончи деганлар, яна баъзилар — подшоҳлик боғининг наргиси, баъзилар — дин нигоҳининг нури дейдилар. Олтиннинг бошқа ҳамма маъданлардан афзаллигини одамнинг бошқа ҳайвонлардан афзаллиги билан тушунтирадилар. Олтиннинг хислатларидан бири шуки, уни тамошо қилиш кўзга нур, қалбга қувонч беради, бошқаси шуки, у одамни жасур қилади, ақлни кучайтиради, учинчиси эса — юзнинг хуснига ҳусн қўшади, ёшликни мунаввар этади ва қарилликни узоқлаштиради, тўртинчиси — лаззатни кучайтиради ва кишилар кўзида унинг қадрини орттиради. Ажам подшоҳлари олтинни жуда қадрлар эдилар ва икки олтин нарса ни: бири — жом, бошқаси — узангини ҳеч кимга бермас эдилар. Олтиннинг хислатлари ҳақида айтиладиларки, агар, гўдакни олтин кўзадаги сутдан бериб боқилса, у яхши гапира бошлайди ва одамларга ёқимтой бўлади, у мард ўсади, тутқалоқ касалига чалинмайди, тушида қўрқмайди ва агар унинг кўзларига олтин чўпда сурма суртиб қўйилса шилпиқ бўлмайди, ёшланмайди, бундан ташқари кўзи равшанлашади. Агар лочин оёғини олтин занжир билан бойланса у овда жасур ва шиддаткор бўлади. Ҳар қандай жароҳат олтин ёрдамида тезроқ даволанади, аммо битиб кетмайди, шунинг учун олиймақом мансабдорларнинг хотинлари, қизлари ва ўғилларининг қулоқ солинчакларини олтин игна билан тешганлар, ҳақиқатан у битиб кетмайди. Олтин кўзадан ичимлик ичиш истисқодан сақлайди ва юракни қувонтиради, шунинг учун табиблар хурсанд қиладиган нарсалар қаторида олтин, кумуш, дур, уд, мушк, ипакни эслатадилар. Юракнинг ҳам ёки безовталикдан азият чекишини олтин ва кумуш билан, қабзиятни уд, мушк ва ипак билан, қон босимини — қаҳрабо ва қуритилган мевалар билан, қон қуюлишини дур ва ипак билан даволаса бўлади.

ДАФИНАЛАРНИНГ АЛОМАТЛАРИ ҲАҚИДА

Агар ерда хазина ёки дафина бўлса, ўша ерда қор турмай эриб кетади. Дафинанинг аломатларидан бири шуки, уруғ сепилмаган ерда райҳон ўсиб чиқади, бу ўша ерда дафина борлигидан дарак беради. Агар тоғ ёнбағрида, аҳоли турадиган ердан узоқда кунжит ёки бақлажон ўсганини кўрсалар, ўша ерда дафина борлигини аниқлайдилар. Агар шўрхок жойнинг ўртасида буқа терисидай келадиган бир парча яхши ер ёки муҳра⁶² ясашга ярайдиган тупроқ бўлса ўша ерда хазина бор дейишади. Агар ўлимтик нарса йўқ жойда кўп қушгунлар учиб юрганини кўришса у ерда хазина борлигини башорат қиладилар. Агар ёмғир ёғаётган бўлсаю, чуқурча йўқ жойда сув тўпланиб қолса, у ерда хазина бор дейдилар. Агар қишда бирор ерда қор тез эриб кетсаю атрофида қор қолса, ўша ерда хазина бор дейишади. Агар... тош ёғ суртилгандай ялтираб кўринса ва уни ёмғир ҳамда сув хўл қилмаса, у ерда хазина бор эмиш. Агар тоғдан бирга ўйнаб, чуғурлашиб эниб келаётган қирғовул ва какликни кўришса, ёки кутилмаган пайтда асал арилар бир жойга тўпланишса, ёки бирор дархтнинг айрим шохи бошқаларга нисбатан бақувват ўсса, бу ерда хазина бор дейишади. Синчков одамлар буларнинг ҳаммасини хазиналарни топиш учун баъзи белгиларга қараб аниқлаганлар. Агар олтин беркитмоқчи бўлган одам олтинни мис ёки шиша идишга солиб кўмиб қўйса ва агар шу олтинни истаб топмоқчи бўлса, уни топа олмайди; у кимдир олиб кетган деб ўйлайди, аммо аслида уни ҳеч ким ўғирламаган, у пастроқ тушиб кетган бўлади, чунки олтин жуда оғир ва то сувга етмагунча ер тагига чуқур тушиб кетаверади. Олтиннинг кучи ҳақида бир неча ҳикоялар келтирамиз.

ҲИКОЯТ. Кунлардан бир кун Нўшинравон соч-соқолини олдириш учун саройидаги боққа сартарошни чақиртиради. Сартарош қўлини унинг бошига қўйгач, бундай деди: «Агар сиз, олийҳаз-

ратим, хушрўй қизингизни менга хотинликка берсангиз, мен сизни Қайсар⁶³ меҳнатидан фориг этаман». Нўшинравон ўзича: «Бу одам ўзи нима дейпти?» — деб ўйлаб унинг сўзларига ҳайрон бўлди. Аммо, сартарошнинг қўлидаги устарасидан қўрқиб бирор қарши сўз айтишга юраги дов бермай: «Жоним билан, фақат сочимни олиб қўйганингдан кейин», деди. Сартарош сочини олиб бўлиб кетгандан сўнг Бузуржмеҳрни⁶⁴ чақириб унга бўлган воқеани айтиб берди. Бузуржмеҳр сартарошни олиб келишларини буюрди ва ундан сўради: «Сен олий ҳазратнинг сочини олаётганда нима дединг?» У жавоб берди: «Ҳеч нима». Шунда Бузуржмеҳр сартарош турган ерни кавлаб кўришни буюрди. У ердан беҳисоб бойлик топишди. Бузуржмеҳр деди: «Олий ҳазратим! Сартарош айтган сўзларни сартарошнинг ўзи айтмаган. У гапни ушбу хазина айтган, чунки унинг қўли сизнинг бошингиз тепасида, оёғи ганжина устида бўлган, араблар айтмоқчи: «Кимки ўз оёғи остида хазина кўрса, у ўз ҳаддидан ортиқ нарсани сўрайди»⁶⁵

ҲИКОЯТ. Банно Хусравга⁶⁶ хабар бердиларки, бир одам Омудда тақир ер сотиб олиб шоли эккан эмиш. Ҳозир бу ерда шундай гурунч етиштириладики, бошқа ҳеч ерда бундай гурунч йўқ ва ҳар йили минг динор даромад қилади. Банно Хусрав бу ерни баҳосига сотиб олди ва ўша ерни бошдан-оёқ кавлаб чиқишга буюрди. Бу ердан у қирқ ботмон динор топиб олди. Хусрав шоли экилган ернинг бунчалиқ ҳосилдорлигига сабаб у ерда хазина борлигидандир, деди.

ҲИКОЯТ. Ишончли бир дўстимдан эшитганманки, Бухорода бир телба хотин бўлиб, аёллар унга тегажоғлик қилишар ва унинг гапларига кулишар экан. Бир куни бир хонадонда шойи кўйлак кийгизиб, тақинчоқлар тақишиб ясантиришибди ва «Биз сени эрга берамиз», — дейишибди. Бу аёл умрида олтин ва жавоҳирларни кўрмаган эди. Буларнинг барини ўзида кўриб у оқилона гапларни айта бошлабди, ҳатто одамлар уни соғайиб кетди деб ўйлабдилар. Аммо ундан буларнинг ҳаммасини тортиб олишгандан сўнг, у яна телба бўлиб қолибди.

Айтишларича, улуғлар ўз хотинлари ёки чўри-лари билан яқинлашмоқчи бўлсалар белларига олтин камар боғлар эканлар ва аёлга ҳам шундай яسانيшни буюрар эканлар, улар: «Агар шундай, қилсанг ўғил жасур, баркамол ва гўзал юзли, ақлли ва инсонлар қалбига хушёқадиган бўлади»,— дер эканлар. Аёл ўғил туққанда эса, улар бешикка олтин ва кумуш тангалар осиб қўяр ва «Бу икки нарса инсонларнинг ҳукмронидир»,— дер эканлар.

УЗУК ВА УЗУКНИНГ ХИСЛАТЛАРИ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАК

Узук жуда яхши безакдир ва у бармоқда бўлиши даркор. Тўраларнинг айтишича, мартабали кишиларни узук тақиб юришга олийжаноблик даъват этади. Бармоғига узук таққан биринчи одам Жамшид эди. Тўраларнинг узук тақилмаган панжалари байроқсиз сафланган одамларга ўхшайди (?), дейдилар. Бармоқдаги узук белдаги белбоғга ўхшайди, белда белбоғи бор одам чиройлироқ кўринади. Тўраларнинг бармоғидаги узук уларнинг баркамол олийжаноблигидан, фикр қуввати ва қарорларининг тўғрилигидан дарак беради, чунки кимда-ким баркамол олийжаноб бўлса, муҳри бўлади. Кимда-ким фикрий қувватга эга бўлса, у шижоатсиз бўлмайди, шижоатли одам эса узуксиз бўлмайди, чунки тўраларнинг муҳрсиз мактуби фикр бўшлиги ва шижоатсизлигидан дарак беради. Муҳрсиз мактуб бепарволик ва енгилтаклик тимсолидир. Сулаймон⁶⁷ алаҳи-с-салом узугини бузиб қўйгани учун подшоҳлигидан ажралди. Узукнинг ўзидан кўра, муҳр эгаси бўлган муҳимроқдир. Пайғамбар сал-л-лоҳу алаҳу-с-салом бармоғига узук тақиб юрарди ва агар бирор вилоятга номалар юборса, уларни муҳрлаб юборар эди. Бунинг сабаби шуки, Парвезга⁶⁸ муҳрсиз номалар келганда Парвез ғазабланиб, ҳатто мактубни ўқимай йиртиб ташлади ва муҳрланмаган нома кулоҳсиз бошга ўхшайди, кулоҳсиз бош эса жамоат орасида хунук кўринади,— деди. Нома муҳрсиз бўлса, уни хоҳлаган одам ўқиши мумкин,

муҳрланганда кимга юборилган бўлса ўша ўқийди. Хирадмандлар айтганларким, тиғу қалам подшоҳ узугининг хизматкорларидир, чунки салтанат шулар кучи билан забт этилган ва подшоҳликни шоҳ муҳри буйруғи билан барқарор қиладилар, зеро у хоҳламаса улар бунга эриша олмайдилар.

Оламда узукдан бошқа ҳар қандай безак бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо ҳеч вақт узуксиз қолиб бўлмайди, чунки у бармоқнинг беагидир. Уни Оллоҳ таолонинг ягоналигини кўрсатадиган бармоққа тақадилар ва шу туфайли бармоқнинг беаги унинг устунлигининг белгиси бўлади. Бу ўз истеъдодини намоён қилиб улуғларга яқинлашган баҳодирга ўхшайди, натижада улуғ унга марҳаматли бўлади ва уни дўстлари орасидан саралаб, белига олтин камар боғлайди ёки олтин тақинчоқ тақади, бу унинг истеъдодини намоён қилганига мукофотдир. Узукларнинг хили кўп, аммо подшоҳларга фақат икки хил қимматбаҳо тошли узуклар муносиб. Улардан бири — қуёшнинг зарраси ёқутдир. У қимматбаҳо тошларнинг подшоҳидир, нурланиш унинг хислатидир, унга олов таъсир қилмайди, у олмосдан бошқа ҳамма тошларни кесади. Унинг хосиятларидан бири шуки, у чанқоқлик зарарининг олдини олади. Ҳикоя қилишларича, пайғамбар алаҳи-с-салом Мадинада бўлиб «ҳандақ жанги»⁶⁹ни бошламоқчи бўлганда у ерда вабо тарқалган экан, аммо Мустафо алайҳи-с-саломда баҳоси икки минг динордан ортиқ ёқут бор эди. Бундай тошларнинг яна бири — ферузадир. Феруза машҳурдир, баҳоси қиммат ва қараганда кўзни қувонтиради. Унинг ёмон кўздан ва тушда қўрқишдан сақлайдиган хосиятлари бор. Узук тушларни йўйиш ва фол очиш каби кўп аломатларга эга, бу ҳақда кўп гапирилган. Улар подшоҳларнинг ҳукмронлиги ва буюклигига, улуғларнинг олийжаноблигига, ишдаги муваффақиятларига йўл очади.

ҲИҚОЯТ. Айтишларича, Искандар Румий дунёни айланиб чиққанига қадар жаҳонни забт этишини башорат этувчи турли тушлар кўрган экан. Улардан бирига кўра жумла жаҳон узук бўлиб бармоғига тақилган эмиш. Аммо бу узукнинг

тоши йўқ эди. Бу ҳақда Аристотелдан⁷⁰ сўраганида у айтдики, сен жаҳонни оласан, лекин ундан етарли даражада фойдалана олмайсан, чунки узук — мамлакатдир, тоши эса унинг султонидир.

ҲИКОЯТ. Айтишларича, бир кун Яздижард Шаҳриёр сарой боғидаги тош ўриндиққа ўтирди ва бармоғига феруза кўзли узук тақди. Ногаҳ тир (ўқ) учиб келди ва узук тошига тегди, тош майдаланиб кетди, ўқ бўлса нарироққа учиб бориб ерга санчилди. Аммо ҳеч ким бу ўқнинг қаердан учиб келганини билмас эди. Қидириб ҳеч нарса топа олмадилар. У ғамгин бўлди ва бунинг сабабини ўйлай бошлади. У олим ва аъёнларидан сўраган эди, ҳеч бири тушунтириб бераолмади. Бу ҳақда озроқ билганлар эса айтишга журъат қилмас эдилар. Кўп вақт ўтмай ўлди ва унинг сулоласи тугади.

ҲИКОЯТ. Айтишларича, Муҳаммад Амин амиру-л-мўминлигида⁷¹ боғда ҳовуз қирғоғида ўтириб бармоғидаги қаҳрабо кўзли узукни айлантириб, мақол бўлиб кетган байтни ўқиди: «Биз иззатли эрларнинг бошини ёрамиз, зеро улар итоатсизроқ ва золимроқдирлар».⁷² У ўзига қарши бўлган Маъмунни кўзда тутган эди. Шу пайт канизагидан аччиғланиб уни узуги билан урди. Узукнинг тоши отилиб, тош ҳам, узук ҳам ҳовузга тушиб кетди. Қанча одам сувга шўнғиб қидирмасин ва ниҳоят ҳовуздан сувни қуритсалар ҳам тошни топа олмадилар. Тош ўрнига оқ тош кўзли узук топишди. Кўп вақт ўтмай бир кўзи кўр Тоҳир⁷³ келиб, у билан жанг қилди ва шу қасрнинг ўзида уни ўлдирди.

Биз узукларнинг аҳамияти ҳақида ҳикоя қилдик.

АРПА ВА УНИНГ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАК

Ажам подшоҳлари униб чиққан арпанинг яхши аломати бор деб ҳисоблаганлар, чунки арпанинг фойдаси кўп. У егулик бошқа ҳамма дон-

лардан тез пишади. У қирқ кун ичида омбордан омборга тушади, дейдилар. Қаерга ташлама, у ҳамма ерда унади ва барча ўсимликлардан тезроқ кўкаради. Арпа дориликка ҳам, емакка ҳам ярайди. Донолар ва дарвешлар арпа билан кун кўрадилар. Айтишларича, уни еганда қон ҳеч қачон бузилмайди ва томирдан қон олишга ҳожат қолмайди. Яна у қон ва сафро касалликларининг олдини олади. Ироқ табиблари уни «ажаб қутлуг дон» дейдилар. У маълум йигирма тўрт хил — куюк, зотулжанб, безгак, терлама, йўтал, иситма, силла қуриши, сил, қабзият ва сувчечак касалликларини даволашда фойдалидир. У мойк халтаси, бош, кўкрак, биқин, жигар ва қорин, суяк синиғи, куюк, бўғин оғриғи ва гижжага қарши дори сифатида фойдали. Арпа мойи сариқ қичимани, буғдой мойи эса қора қичимани йўқотади, агарда арпа кепagini қозонга солиб яхшилаб қайнатилса бу оёқ суяғи кучсиз ва оёқда тик туrolмайдиганларга жуда фойдали. Агар бирор одамнинг оёғи ва тиззасида чангак касали бўлса оёғини арпа сувига солиши зарур, шунда у тузалиб кетади. Буғдой кепағи ҳам худди шундай шифобахш. Боғдодда арпани қайнатиб сувини силқитилади, сўнгра яна бир марта ёғ қолиб суви буғланиб кетгунча кунжут ёғи билан қайнатилади ва бу ёғ сариқ шишга сурилади, аёлларга эса, бачадон шиши касаллигини даволашга фойдали, бунинг учун пахтани (шу) ёққа булаб ичига қўйиш керак.⁷⁴ Айтадиларки, агар ой тутилган пайтда арпа сепиш мумкин бўлса, сепадилар, ундан қилинган нон телбаларга шифо бўлади. Агар арпа сепилаётган пайтда ой катталашиб, Зухрага қарама-қарши турса ва агар ориқ от шу арпани эса, у семиради. Йилнинг яхши ёки ёмон келиши арпага қараб аниқланади. Агар арпа тик ва қалин ўсса, бу йил серҳосил, агар қийшиқ ва яккам-дуккам ўсса, демак йил кам ҳосил бўлади. Ривоят борки, Расул алайҳи-с-салом «Нонлар ичида энг яхши нон — арпа нони, ким унга қаноат қилса, у уни тўйдиради, чунки бу менинг ноним, барча пайғамбарларнинг нони», — деган экан. Мункайган чоллар арпа би-

лан фол очадилар ва яхшилик ҳамда ёмонлик ҳақида хабар берадилар. Сеҳргарлар конун⁷⁵ ойида сўгалларни арпа билан сеҳр қилиб йўқотадилар. Фарвардин ойида айрим аёллар қизларига атаб арпани ток сувига ҳўллаб экадилар (?). Агар бошга арпа ёпилса, соч узун бўлади.

Ҳ И Қ О Я Т. Эшитишимча, кунлардан бир кун Хусравнинг отаси Ҳурмуз⁷⁶ арпа экилган дала олдидан ўтиб бораётган экан. Арпазор суғорилаётган бўлиб, тошиб кетган сув йўл устига оқиб чиққан эди. Фарвардин эди. Арпа дони шарофатли, пояси эса қутлуғ деб, учуриш учун бир кўзага сув тўлдириб олишни буюрди. Арпазордан сизиб чиққан сув чарчоқни камайтиради ва қорин оғриғини тузатади, уни ичган одам кейинги йил арпа пишгунга қадар касалликлардан ҳамда чанқоқ азобидан ҳоли бўлади.

Ҳ И Қ О Я Т. Кунлардан бир кун Шамс-ул-мулук Қобус Вушмагирга⁷⁷ бир одам сарой дарвозасидан яйдоқ от етаклаб кирганини ва уни ўз экинзоримдан тутиб олдим, деганини хабар қилдилар. «Арпазорданми ёки буғдойзорданми?», деб сўради у. У одам «Арпазордан», деб жавоб берди. Шунда Шамс-ул-мулук Қобус Вушмагир от эгасини олиб келишни буюрди ва ундан пишган арпа нархи қимматида жарима ундириб, агар деҳқонлар арпани яхши бўлсин десалар, уни отга шу пайтда берсинлар, аммо биз от эгалари ўзгаларнинг экинзорига отларни қўйиб юбормасинлар деб, адаб бермоқ учун жарима олдик, чунки арпа пайғамбарлар ва порсоларнинг овқатидир, зеро дин уларнинг ёрдамида қарор топади, яна арпа чорва емидир. Подшоҳлик эса шуларнинг ҳаммаси билан барқарор, дея ер эгасига ундирилган жаримани берди.

Ҳ И Қ О Я Т. Айтишларича, одам алайҳи-с-салом буғдой еб қўйган ва шунинг учун уни беҳишдан ҳайдаганлар. Изид таоло унга буғдойни овқат деб белгилади, аммо у, буғдойдан қанча емасин, тўймас эди. Шунинг учун у Изид таолодан илтижолар қилди ва у арпа юборди, ундан нон қилиб егач тўйди. Шундан кейин у агар яшил ва янги арпани кўрса яхшиликка йўярди. Шу са-

бабли Ажам подшоҳлари ҳар йили Наврӯзда фойдали ва қутлуғ бўлгани учун арпадан баҳраманд бўлишни истар эдилар.

ҚИЛИЧ ВА УНИНГ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ ЗАРУР

Қилич мулк посбони ва миллат нигоҳбонидир. Бирон бир подшоҳлик қиличсиз барқарор бўлмайди, чунки фақат шу билан ҳукумат қонунларини ҳимоя қилиш мумкин. Кондан қазиб олинган биринчи маъдан темир бўлган, чунки у инсонлар учун энг зарур нарсалардан биридир. Ундан қурол ясаган биринчи одам Жамшид эди. Ҳар қандай қурол зарур ва яхши, аммо қиличдан яхшироқ ва зарурроқ нарса йўқ, чунки у ялтираши билан оловга ўхшайди ва у икки унсурдан иборатдир.⁷⁸ Зийраклар, темирсиз дунё закарсиз йигитга ўхшайди, дейдилар. Агар ақл билан қарасак, жаҳон ишлари қўрқинч ва умидга боғлиқлиги маълум бўлади, қўрқинч ва умид эса қиличга боғлиқ, чунки бир одам маъдан ёрдамида ўз умидини рўёбга чиқаришга интилади, бошқаси эса темирдан қочади ва бу қўрқинч унга посбон вазифасини ўтайди. Подшоҳлар бошига кийгизиладиган тож темир ёрдамида қўлга киритилади, подшоҳларнинг хазиналари ҳам темир кўмагида бойитилади. Изид таоло темирдан бошқа ҳамма жавҳарларнинг фойдасини одамларнинг расму русумига боғлиқ қилиб қўйган, чунки темир ҳар қандай ҳунар учун ишлатилади, у туфайли жаҳон ясаниб ва гуллаб яшнайди. Қиличнинг фазилатларидан энг афзали пайғамбар алайҳи-с-саломга уни фатҳ қуроли сифатида берилганлигидир. У «Мен шамшир билан юборилганман», деган. Тавротда⁷⁹ уни яраш ҳомийси ва қилич соҳиби деганлар.⁸⁰ Одамлар орасида ҳам, ҳайвонот орасида ҳам энг юқори фазилат ҳисобланмиш шижоатнинг қуроли бўлгани учун қилич мўътабардир. Руҳни ўзининг душманларидан ўстун бўлишига имконият яратувчи ғазаб кучини шижоат деб атадилар. Айтишларича, шижоат ик-

тисобий (ўрганиладиган) эмас, табиий фазилатдир, лекин иктисоб билан ораста бўлади. Шижоатнинг хонаси жигар бўлади, чунки у қоннинг хонасидир. Шунинг учун қон тўкилган чоғда шижоатли одам янада жасурроқ бўлиб кетади, негаки чироқ мой билан ёнгандай, киши шижоат билан ўт олади. Айтишларича, шижоат ва тириклик қувватининг фаоли (ҳаракатга келтирувчиси) юракдир. Унинг мунфаили (ҳаракатга келувчиси) эса жигарнинг табиий кучидир, чунки тош ва пўлатдан чиқадиган оловдай бу икки куч орқали шижоатнинг фазилати намоён бўлади ва уни ушлайман деган одам куяди. Агар юрак кучли бўлиб, жигар кучсиз бўлса, уларнинг соҳиби жанг бошланишда жасур ва довиюрак, охирида эса бўшанг ва бепарво, агарда юрак кучсизу, жигар кучли бўлса, уларнинг соҳиби жанг бошланишида бўшанг ва бепарво, охирида эса — жасур ва довиюрак бўлади. Буни ошқозон ва жигарда бўладиган ҳазм қуввати билан боғлаб мисол келтирадилар ва бу қувватнинг бўшлиғи маишатни ёқимсиз ва бемаза қилгани каби, шижоат кучининг бўшлиғи ҳам ҳаётни ёқимсиз ва бемаза этади, чунки бундай одам доимо қўрқиб, ҳамма нарсадан қочиб юради. Шижоатнинг тимсоли сифатида кучли бир ҳайвонни олиб, унинг бошини темир ғажийётган арслон бошига, оёғини тош майдалаётган фил оёғига, думини оғзидан олов пуркаб турган аждаҳо бошига ўхшатиб тасвирлаганлар. Шижоатли одам жанг бошланишида жасорат ва ҳужумкорликда арслонга, жанг ўртасида сабри, салобати ва қуввати билан филга, жанг охирида эса ғазаби, азоб-уқубатга сабри ва қаҳри билан аждаҳога ўхшаши зарур, дейдилар. Биз шижоатнинг турларини айтиб ўтдик, унинг қуролли эса қилич ва у ўн тўрт хилдир: биринчиси — ямоний, иккинчиси — ҳиндий, учинчиси — фальхий, тўртинчиси — сулаймоний, бешинчиси — набий, олтинчиси — миррихий, еттинчиси — салмоний, саккизинчиси — муваллад, тўққизинчиси — баҳрий, ўнинчиси — дамашқий, ўн биринчиси — мисрий, ўн иккинчиси — ҳанақий, ўн учинчиси — нармоҳон, ўн тўртинчиси — қоражўрий⁸¹. Унинг

хиллари кўп, агар ҳаммасини эслатадиган бўл-
сак, гап ҳаддан ташқари чўзилиб кетади. Ямо-
нийнинг яхши тури шундай бўладики, унинг
жавҳари (мавти, жилоси) текис ва яшилранг,
асоси қизғиш, тубига яқин жойида кетма-кет
тушган кумушсимон оқ нишонлари бор. Буни ку-
лоҳий дейдилар. Бошқа хили — нақшинкор. Нақ-
шинкорлар тўрт навъ: биринчиси — нақшлари
чуқур эмас, жавҳари худди чумоли оёғига ўхшаб
ялтираб турланади. Яна бирининг нақшлари чу-
қур, жавҳари марваридга ўхшайди. Уни «луълуъ»
деб атайдилар. Яна бири — нақш чизиқлари бир-
бири билан тўғри бурчак ҳосил қилиб кесишади;
жавҳари баъзан эгрига ўхшайди. Тўртинчиси —
оддий, озгина майда нақшлари бор, унинг узун-
лиги уч қарич, эни эса тўрт энлик, жавҳари қо-
рамтир. Уни бўстоний дейдилар. Ямоний қилич
оддий бўлади, узунлиги уч ярим қарич, эни —
тўрт энлик ва оғирлиги икки ярим ман ёки ўн
стири кам уч ман,⁸² Аристотель Искандарга тай-
ёрлаб берган қиличнинг таркиби бор. Шу ҳақда
эслатиб ўтайлик, чунки бу тўғридаги гап жуда
қизиқарли. Аристотель бир улуш мағнисий*, бир
улуш маржон ва бир улуш зангори олиб, булар-
нинг ҳаммасини яхшилаб эзиб майдалаб, бир-
бирига аралаштиришни, сўнгра бир ман юмшоқ
темир келтириб, бирин-кетин у билан қоришти-
ришни ва бу қоришмадан ўн икки уқия⁸³ олиб
оловга қўйиб эритишни, қозон саргайгандан ке-
йин бир улуш қармал, бир улуш мози, бир улуш
балут (эман уруғи), бир улуш садаф ва шуларнинг
ҳаммаси қанча бўлса, шунча зуруҳ (қашаротнинг
бир тури) қўшиб, майда туюб, аралаштиришни
буюрди. Бу қоришмадан икки уқияни бир ман
темирга қўшиб, улар бутунлай қўшилиб кетма-
гунча ва темир бу қоришмани сингдирмагунча
одовда қизитилади. Сўнгра совутиб, шу таркиб-
даги қоришмадан қилич ясалади. Шунда қилич
жуда тоза бўлади. «Баҳромнинг қурол ҳақидаги
китоби»да⁸⁴ айтилишича, агар қилич ғилофдан
чиқарилаётганда ингранса, бу қон тўкилишининг

* магнезий

аломати, агарда ғилофдан қиличнинг ўзи суғирилиб чиқса, бу уруш аломати, агар яланғоч қилични етти кунлик боланинг ёнига қўйилса, бола жасур бўлиб вояга етади.

УҚ ВА ЁЙ ҲАМДА УЛАР ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАК

Уқ ва ёй — зарур қурол, уни қўллаш яхши тарбиядан дарак беради. Пайгамбар алайҳи-с-салом буюрган: «Ўз ўғилларингизни отиш ва сузишга ўргатинг». Ёй ва уқ ясаган биринчи одам Каюмарс бўлган. Унинг камони битта яхлит ёғочдан бўлиб, суяклари йўқ эди ва пахта титувчи савағичга ўхшар эди. Унинг ўқи қамишдан бўлиб уч парли, бошоғи суякдан эди. Сўнгра Манучеҳр замонида, Ариш Баҳодон⁸⁵ келган пайтда у ҳам ёғоч, ҳам қамишдан беш бўлак қилиб камон ясади, бу беш бўлакни сириш (сирач) билан бирлаштирди, ўқининг бошоғи темирдан бўлган. Тийрандозлик Баҳром Гўрга⁸⁶ келганда, у ёйни суякдан, ўқни эса тўртпарли қилиб ясади ва ёйни тўз⁸⁷ билан ўради. Ёйнинг шаклини фалак қисмларидан олганлар, чунки олимлар фалак доирасининг қисмларини қавс, яъни ёй деганлар.⁸⁸ Қавснинг бир учини иккинчи учи билан бирлаштирувчи тўғри чизиқ ватар, яъни кериш дейилади, фалак доирасининг марказидан чиқиб қавс кенглигининг ўртасидан ўтадиган чизиқни саҳм, яъни ўқ дейдилар. Айтишларича, кавкабларнинг таъсиридан ва борий таолонинг иродасидан амри билан ерга юборилган яхшилик ва ёмонлик шу ватар ва қавслар орқали ўтиб, худди мерган қўлидаги ўқ кериш ва ёйдан ўтиб овга теккандек нишондаги инсонга қадалади. Бир томондан ёй одамга ҳам ўхшайди, чунки унда темирлар, асаб торлари, суяк, тери ва гўшт бор, кериш эса унинг жони, чунки унга ўқ-ёйнинг ҳаёти боғлиқ. Агар ёй истеъдодли одамнинг қўлида бўлса, кериш ёрдамида ёй яшайверади. Дарҳақиқат, яхшилаб қарасанг, ёй инсоннинг кўкраги ва қўлига монандлигини кўрасан. Инсон керишни бир қўли билан тортганда шу қўли эгилади, кўкрак ёйнинг

тутқичига, елка ёйнинг эгмасига, бармоқлари эса ёйнинг икки бурчагига ўхшайди. Энг баланд ёйнинг оғирлиги олти юз ман. Уни кушканжир⁸⁹ дейдилар. У қалъага мўлжалланган. Энг паст — бир ман. У кичкина болалар учун ясалган. Тўрт юздан икки юз мангача бўлган ёйлар чарх, икки юз элликдан юз мангача нимчарх ҳисобланади. Юздан олтмиш мангача баланд ёй ҳисобланади. Ёйнинг қувватига келсак, у кўп ёки кам бўлиши мумкин ва фалак қандай даража ҳисоби билан ўлчанса, шундай ўлчанади. Ҳар бир даража — олтмиш дақиқа ва у ёй бурчагидаги икки тугундан бошлаб то кериш тортиладиган жойгача ҳисобланади, сўнгра ўн олтигача иккиланиб кўтарилади, ҳар бир эгма уч бўлакка бўлинади. Тутқич марказ ҳисобланади, чунки у эгилмайди, ёйнинг бурчак ва эгмалари шу марказдан ҳисоб қилинади. Шундай қилиб, бурчакдан тушиб келадиган бу жойда бурчакдагидан икки баробар куч кўпроқдир, унинг сонлари ўн тўрт ва ўн олти, яъни ўттизга тенг. Бу ёйнинг бир томони, иккинчи томони ҳам ўттизга тенг, ҳаммаси олтмиш. Ёйнинг икки эгмаси олти бўлакка бўлинди, чунки ёйнинг шакли ярим айланага ўхшайди, фалакнинг ярим айланаси ҳам олти буржга бўлинади. Чарх деб аталадиган ёйлар уч хил: баланд, паст ва ўртача; уларнинг ўқи ҳам уч хил: узун, калта ва ўртача. Узунлари — ўн беш тутам, ўртачаси — ўн тутам, калтаси — саккиз ярим тутам бўлади. Ҳар бир ёйга қанчадан ўқ кераклигини айтсак гап чўзилиб кетади. Биз бу ерда сергапликка интилаётганимиз йўқ. Ниятимиз ўқ-ёйнинг ҳислатларини ва Ажам подшоҳлари бу нарсаларни нега Наврўз пайтида талаб қилишларини тушунтиришдан иборат.

Юлдуз илмига суяниб тасдиқлашларича, ёй соҳиблари, агар мерган бўлсалар ва камон отишга кўп вақт ажратсалар, ҳеч нарсага муҳтож бўлмайдилар. Ҳар бир қўшиннинг ғалабаси учун лозим қурол ўқ бўлиб, ўқчилар бир бўлса, қўшин ғолиб бўлади. Бунинг тўғрилигига далил шуки, қуролнинг қисмати Қавс буржидадир. Қавснинг табиати ўтдир, Мўштарий ва унга бақамти Му-

салласи Ҳамал уйи унинг учун улуг саодатдир, Асад буржи Офтобнинг уйидир, Қавс буржининг қазилати эса шундаки, у Миррихнинг уйидир⁹⁰.

Тиббнинг нуқтан назаридан қараганда, ўқ-ёйни Силиш кўп томондан фойдали: у билан жисмоний машқлар қилиш мумкин, улар асаб ва аъзоларни кучли қилади, бўғинларни юмшатиб, уларни фармонбар этади, ҳофизани ўткирлаштиради, юракни бақувват этиб, фалажлик ва қалтироқликдан сақлайди.

ҲИКОЯТ. Сом Наримондан⁹¹ сўрадилар: «Эй, музаффар йўлбошчи, жанг безаги нимадир?» У жавоб берди: «Шарофатли шоҳнинг нури, оқил саркарданинг дониши ва совут кийган ҳамда камон билан жанг қила оладиган жангчидир».

ҲИКОЯТ. Айтишларича, кунлардан бир кун Баҳром Гўр ўз мураббийси Нўъмон Мунзир⁹² қошида бир камондан икки ўқ отди ва шу икки ўқ билан осмондаги иккита қушни урди. Нўъмон айтди: «Эй ўғлим, олам яратилгандан бери шу замонгача сендай ўқотар бўлмаган, бу дунё қанча турса-да, бўлмайди ҳам».

ҲИКОЯТ. Айтишларича, кунлардан бир кун бир донишманд одам ўғлига насиҳат қилиб деди: «Эй ўғлим, сен от ва камонни қадрла, аммо қалъа деворсиз ва қулфсиз бўлмаган». У сўради: «Эй надар, мен от ва камонни биладан, аммо «девор» ва «қулф» нимани англатади?» Отаси жавоб берди: «Девор — мубориз*, қулф эса совутдир, яъни, то иложи борича совутсиз юрмагин».

ҲИКОЯТ. Сайф Зийазан⁹³ ҳикоя қилади: Нўшинравон Эрон сипоҳсалорини Абраҳа Саббоҳни⁹⁴ отиб келишга юборганида, у уни отиб туя устидан йиқитди ва сўнгра бундай деди: «Биродарлар, бу ёққа келинг. Мана бу шамол юбориб ажал қувиб жон олувчи тўғри ва эгрига қаранг. Бу ўқ ва ёйдир. Уларни ҳурмат қилинг, чунки улар қуролнинг донишманди, яқин ерда жанг қилмай, узоқдан туриб ўлдиради».

ҲИКОЯТ. Айтдиларки, кунлардан бир кун Нўшинравон Бобак Ориздан сўради: «Жанговар

* М у б о р и з — баҳодир, рицарь

одамлардан қайси бири машҳурроқ?» У жавоб берди: «Ўқ ва ёй соҳиблари». Нўшинравон ҳайрон бўлди ва ўша одамлар қандай бўлишлари зарурлигини сўраб, бу фикр маъносини тушунтириб беришни талаб қилди. Бобак Ориз жавоб берди: «Улар шундай бўлишлари керакки, бутун баданлари — юрак, юракнинг ҳаммаси — қўл, қўллари — ёй ва бутун ёйлари — ўқ, ўқларнинг ҳаммаси эса душман юрагига қадалади». Нўшинравон сўради: «Бунинг маъносини қандай тушуниш керак?» У жавоб берди: «Буни шундай тушуниш керакки, уларнинг юраклари худди қўллари каби кучли ва бақувват, пайлари худди ёй каби равон ва мустаҳкам, ўқлари худди керишдай тўғри ва мувофиқ бўлиши зарур, агар шундай бўлса, улар ўқларининг жойини душман юрагида кўрадилар».

Ўқ ва ёй ҳақида гап шудир.

ҚАЛАМ ВА УНИНГ ХОСИЯТЛАРИ ҲАМДА УНИНГ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАК

Донишмандлар қаламни мулк безаги ва қалб мактуби деганлар. Қаламсиз сўз бадансиз жонга ўхшайди ва сўз қалам билан бирлашгандан сўнг бадан қўшилиб абадий сақланади. У худди чақмоқ тош ва пўлатдан осонликча чиқмайдиган ва учқундан дарҳол нурга айланмайдиган оловга ўхшайди. Халифа Маъмун айтганки: «Қаламга оллоҳнинг марҳамати бўлсин. Менинг бошим мамлакатни қаламсиз қандай идора қилади? У, мукофот ва маошга интилмайдиган иродага хизмат қилади. Унинг оқлиги қоронғулаштиради, унинг қоралиги эса мунаввар этади».⁹⁶ Хатни муомалага киритган биринчи одам Тахмурас эди. Суҳан фазилатга эга, аммо ёзиш иқтидоридан бебаҳра одам ярим одамга ўхшайди, чунки соҳибқаламлик фазилати юксак фазилатдир ва ҳеч қандай фазилат унга тенг келмайди. У инсонни инсон даражасидан фаришта даражасигача кўтаради, шайтонни эса шайтонлик даражасидан то инсонлик

даражасигача кўтаради. Соҳибқаламлик одамни наст паянд баланд пояга юксалтиради. Худди сухан фазилатига эга одамлар бошқа ҳайвонлардан фарқланиб, уларнинг раҳбари бўлганларидай, иншо этиш фазилатига эга одамлар ҳам олим, имом, фақиҳ ва мушый даражасига кўтариладилар. Оллоҳ таолонинг дини подшоҳ томонидан қалам ёрдамида барқарор этилади ва мамлакат тартибга келтирилади. Гарчанд баъзи одамлар Мустафо алайҳи-с-саломни оми ва буни унинг мўъжизаси эди, десалар ҳам у ёзувда ўзларини кўрсатган барча ёзувчилардан кўра ишни яхшироқ қилди ва билди. Олимлардан баъзилари уни барча фанларнинг билимдони дейдилар. Аммо Изид таоло унга: буни ўзинг ёзма,— деди ва унга Изид таоло осмондан юборган барча саҳифаларни ўқиб туриб ёздиршни буюрди. Барча ваҳийлар ҳам қалам туфайли сақланиб қолган. Бу ишларни унинг воситаси билан амалга оширдилар ва қабул этдилар. Мулк одатлари, вилоятдаги қонун ва қоидаларни унинг ёрдамида сақлайдилар ва тартибга келтирадилар. Ёзувнинг фазилати қўлни узук ва муҳр безаги билан безади, чунки Ажам подшоҳлари кўрдиларки, қилич мамлакатни олди ва бошқариш асосларини қурди, қалам бўлса мулк тадбирини белгилаб бошқарув қонунларини сақлайди ва буларнинг иккаласи ҳам истеъдодга боғлиқдир. Асосий туйғулар бешта: эшитиш, кўриш, ҳид билиш, таъм билиш, ҳис этиш — ва бу, бадандаги жонга ўхшаган барча беш туйғунинг ўрни — бошдадир. Шунинг учун улар тож ясадилар ва уни бошга кийгиздилар, исирға ясаб қулоққа тақдилар, билакузук ясаб қўлга тақдилар, узук ясадилар ва бармоққа тақдилар ва дедиларки, қилич қўлнинг фазилати ва кучи билан ҳаракат қилади, шунинг учун билакузук шарафи зарур, қалам бўлса, бармоқнинг кучи ва истеъдоди билан ҳаракат қилади. Шунинг учун унга узук шарафини бердилар. У нома ёзиб яширин нарсаларни рақам қилган пайтда сотқину номатлублар кўзидан йироқ қилиш учун устига муҳр қўйдилар. Улар хатни аввал яхшилаб ўрашни,

сўнгра муҳрлаб, муҳрни ғилоф билан беркитишни буюрдилар. Бу билан уни бу дунё муҳрининг номаси эканлигини таъкидладилар, чунки одам еру кўкнинг яратувчисининг оятларига ёзилган ва табиат ипи билан боғланган, дил узугининг муҳри билан муҳрланган ва бошдаги ақлга тааллуқли бўлган бу олам муҳрининг номасидир. Донолар кўринишидан ҳақир ва топилиши осон бўлган қаламни асбоб ҳисобига киритдилар, аммо асалари ва ипак қурти кўринишидан ҳақир бўлсалар ҳам подшоҳларга фойдаси кўп бўлган қимматбаҳо ва ноёб нарсаларни бергани каби қалам ёзган нарсасининг қадр ва натижаси ила қимматлидир. Бу асбобнинг уч хили бор: улардан бири — ўта қийиқ ва унинг хати сиймий дейилади, иккинчиси — тўғри ва унинг хати заррин дейилади, учинчиси эса ўта қийиқ билан тўғри орасида, унда ёзилганни луълуй дейилади. Ҳуснихат тўрт талабга жавоб бериши зарур: биринчидан, ҳарфлар маълум катта-кичикликда бўлиши, иккинчидан, у маълум шаклда бўлиши, учинчидан, у гўзал ва равон бўлиши керак, бу қаламнинг ўткирлиги ва ҳатто қўлнинг маҳоратига боғлиқ. Тўртинчидан, ёзишда мутаносибликка эътибор бериш керак; рони нун каби ва нунни ро каби ёзмаслик керак. Вовнинг, қофнинг ва фонинг кўзлари иложи борича бир-биридан фарқ қилмаслиги, бир хил катталиқда, ингичка ҳам, кенг ҳам бўлмаслиги керак. Нун, қоф ва соднинг чўзиқлиги ва лом, алифнинг узунлиги бир хил бўлиши керак.⁹⁷ Бу қойдага риоя қилинганда, агарда хат яхши бўлмаса ҳам у яхши, текис, равон ва аниқ кўринади, олимлар бўлса, энг яхши хат ўқилиши осон бўлади дейдилар. Ҳуснихат учун учта яхши нарса даркор. Агар шу уч нарсадан биттаси яхши бўлмаса, гарчи ҳаттот уста бўлса ҳам, у ҳолда хат яхши бўлмайди. Биринчиси — қалам, иккинчиси — сиёҳ, учинчиси — қоғоз. Агар бирор киши ҳаттот қўлида ҳуснихат ўрганса, у ҳолда у ёзган ҳарф ва сўзлар ҳеч қачон ўз ҳолатини ўзгартирмайди, чунки ҳарфлар ва сўзлар сони ҳақидаги қоидалар унинг юрагига жойлашиб қолади. У қачон бирор нарса ёзмоқчи

бўлса, қўлини юраги ёрдамида йўналтиради, шу сабабдан хатни қандай ўргатган бўлсалар шундай чиқади, ҳарфлар ёки сўзлар камдан-кам ёмон бўлади. Ҳуснихат гўзал дейиладиган тўла юз ва баркамол қоматга, ёмон хат эса, бадбашара юз ва аъзолари бесўнақай қоматга ўхшайди.

ҲИКОЯТ. Шу маънода қалам фазилати ҳақида. Аждодларнинг ривоятларидан ўқиганимга қараганда, бир вақтлар бир амир форс ҳукмронига тиг билан элчи юборди ва унга айтдики: «Бу тигни ҳукмронга олиб бориб олдига қўй, лекин ҳеч нарса дема». Элчи борди ва шундай қилди. У ҳеч нарса демай тигни қўйганда ҳукмрон ва-зирга жавоб беришни буюрди, вазир бўлса, қаламдон қопқоғини очди-да, у томонга битта қалам отиб деди: «Мана жавоб». Элчи ақлли одам эди, унга қандай жавоб берганларини тушунди: «Қаламнинг мамлакатдаги ҳаққонийлик ва тартиб-сизликларга таъсири жуда кучли. Қалам соҳиби бўлган вакиллари кадрлаш зарур».

ҲИКОЯТ. Банно Хусравнинг⁹⁸ биродари Фаҳр уддавла Нишопурга қочганди. Соҳиб уни ўз мактубларида итоатсиз деб қаттиқ койир эди. У соҳибга ёзган эди: «Сенда тиг, менда бўлса қалам. Кўрамиз, қайси бири кучлироқ экан». Соҳиб унга жавоб ёзди: «Тиг кучлироқ, лекин қалам юксакроқ. Ўйлаб кўр — қайси бири афзалроқ». Фаҳр уддавла бу номани Шамс ул-маъолийга кўрсатди.⁹⁹ Қобус Вушмагир бу номага ёзиб қўйди: «Кимнинг кўнгли тўғри бўлса омонда, алдаб бўйин товласа шарманда».¹⁰⁰

ҲИКОЯТ. Эшитган эдимки, Эронда бир подшоҳ бўлиб, унинг шундай одати бор экан: у жанг қилганда, яхши ташкил этилган ва яхши таъминланган қора либосли алоҳида бир қисм сипоҳлари бўлар экан. Жанг қизиган пайтда ўша сипоҳларига олдинга чиқиб жанг қилишни буюрар экан. Шундай бўлибдики, Туркистондан элик мингга яқин катта қўшин келиб уруш хавфи туғилипти. Бу подшоҳ ўз дилига хуш келган хос одамлар билан мағрур ўтирарди. У жангни беш-қа кунга кўчиришни ихтиёр қилибди. Қаламдон ва қаламни талаб қилиб, нарча қоғозга: «айтинг,

қора либосли сипоҳлар қайтсинлар», деб ёзиб уни вазирга берибди. Вазир ўқиб чиқибди, лекин бу гап унга ёқмабди. У ўзининг саҳтиёъ этганининг қўнжидан қаламдонни олиб сий а ҳ сўзининг остига бир нуқта қўйиб, уни сипоҳдорон қилибди, сўнгра *гарданд* сўзига битта нун қўшиб, уни «нагарданд» қилибди ва ўз қўшинига юборибди.¹⁰¹ Улар мактубни ўқиб чиққач олга юриб Туркистон сипоҳига шикаст етказибдилар. Шунинг учун «Сийар у-л-мулук»^{*} да¹⁰² бир нуқта билан эллик минг қилич тор-мор қилинган деб ёзилган.

Ироқ заминида қаламнинг ўн икки хили мавжуд: уларнинг ҳар бирининг ўз узунлиги, йўғонингичкалиги ва шакли бор. Ҳаттотлар уларнинг ҳар бирини буюк одамларнинг номлари билан атайдилар: бири муқлий — Ибн Муқла номида, бошқаси мухалхилий — Ибн Мухалхил номида, учинчиси муқаффаъий — Ибн Муқаффаъ номида, тўртинчиси — мухаллибий, бешинчиси меҳроний, олтинчиси амидий, еттинчиси — булфазлий, саккизинчиси — исмонлий, тўққизинчиси — саъидий, ўнинчиси — шамсий.¹⁰³ Буларнинг ҳар бирининг ўз қадри, ўлчови ва шакли бор, уларни таърифлаш ҳаддан ташқари сергаплик бўлур эди. Улардан бири — шамсийнинг таърифини келтирамиз. Бу қалам Шамсулмаъолий номи билан аталган. У ғаров ёки Бағдод ёхуд Миср қамишидан ясалади. Шамс-ул-маъолий айтганки, девон котибларига қаттиқ қамиш зарур, чунки улар қаламни қитирлатиб ёзадилар. Уларнинг ёзуви аъло даражада. У яна айтганки, подшоҳларнинг қалами шундай бўлиши керакки, улар бармоқлари билан босиб ёзганларида қийналмасинлар, чунки подшоҳларнинг қоғозни тиззаларига қўйиши ва ёзиши учун котиблардай ўтириш тўғри бўлмайти. Улар чордона қуриб ўтиришлари¹⁰⁴ ва қоғозни муаллақ ушлаб туришлари зарур, уларнинг қалами узунлиги эса уч тутам бўлиши керак: икки тутам ўртасигача ва бир тутам — қаламнинг бош қисми, яхши ёзиш учун кўп ёзиш керак.

* Подшоҳлар қайтган лавҳалар.

ОТ ВА УНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ ҲАМДА ОТ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАК

Айтадиларки, тўрт оёқлилар ичида отдан яхмиси йўқ, чунки у ўтловчи тўрт оёқлиларнинг подшоҳидир. Расул алайҳи-с-салом «Хайр йилқининг пешонасига ёзилган»,¹⁰⁵ — деган. Форслар отни «боджон» (елжон), румийлар «бодпой» (шамол оёқли), турклар «қутлуғ қадам» ва «бахтиёр этувчи», ҳиндлар «тахт-и равон», араблар ердаги Буроқ¹⁰⁶ деб атаганлар. Айтишларича, Қуёш гардунини кўтариб юрувчи фаришта¹⁰⁷ алус¹⁰⁸ деб аталувчи от суратида эмиш. Улуғлар от таърифида кўп гаплар айтганлар. Айтадиларки, Сулаймон алайҳи-с-салом олдига от келтирганларида у: «Худо таолога шукрона бўлсинким, у менга икки шамолни бўйсундирди: бири жонли, иккинчиси — жонсиз. Бирининг ёрдамида мен ерда юраман, иккинчисининг ёрдамида эса — ҳавода» — деган экан. Афридундан сўрадилар: «Эй шоҳ! Нега сен отда юрмайсан?» У жавоб берди: «Яздонга етарли даражада миннатдорчилик билдиролмайман, деб қўрқаман». Қайхусрав айтдики: «Менинг подшоҳлигимда отдан қийматлироқ нарса йўқ».

ҲИКОЯТ. Хусрав Парвезга Шабдез¹⁰⁹ деган отни миниш учун келтирдилар. У «Агар Яздоннинг одамдан яхшироқ қули бўлганида, у бизга оламни бермаган бўларди, агарда отдан яхши тўртоёқли бўлганида у отни миниб юрадиган жонивор қилмас эди», — деди. Сўнгра сўзини давом эттириб: «Шоҳ инсонлар йўлбошчиси, от эса — тўртоёқлилар йўлбошчисидир», деди. Ҳақ Субҳонаҳу ва таоло айтадики: «Менинг отни яратганим ибратимдир».¹¹⁰ Афросиёб¹¹¹ айтганки: «Эрга от андоғким, кўкка ой».¹¹² Улуғлар отни кадрлаш керак, чунки уни камситган одам душман қўлида камситилади, деганлар. Халифа Маъмун «От қандай яхши, у осмон-и гардон ва тахт-и равондир», деган. Амирулмўъминин Али ибн Абу Толиб¹¹³ разийа-л-лоҳу анху айтган: «Ҳақ таоло инсонни юксалтириш ва шайтонни паст қилиш учун отни яратган». Абдуллоҳ ибн

Тоҳир¹¹⁴ «Мен учун отга миниб фалак бўйнига минибдан афзалроқ», деган. Нўмон Мунзир шундай деган: «От — тун одамларининг хисоридир ва агар от бўлмаса, ҳарбийларга жасур одамлар деган ном нолайиқ бўлур эди». Наср бин Сайёр¹¹⁵: «От — бу жанг тахти ва жанг қуролининг гулидир», — деган. Муҳаллаб ибн Абу Суфр¹¹⁶ айтганки: «От — қилич ярқираганда қон ёмғирини ёғдирадиган булутдир».¹¹⁷ Таҷрибадан маълум бўлган отларнинг хосиятлари, камчиликлари ва фазилатлари, яхши аломатлари ҳамда форсларнинг отларга қўйган баъзи бир номларини эслатиб ўтамыз.

ФОРС ТИЛИДА ОТЛАРНИНГ НОМЛАРИ

Алус, чарма, сурх чарма, тозий чарма, ҳинг, бодҳинг, магасҳинг, сабзҳинг, песа кумайт, шабдез, хуршид, гўрсурх, зардрахш, сиёхрахш, хурмогун, чашийна, шулак, песа, абргун, хокранг, деза, беҳгун, майгун, бодравий, гулгун, арғувон, баҳоргун, обгун, нилгун, абркос, навбар, сапидзарда, бўрсар, бинафшагун, адбас, зогчашм, сабзпўст, сиймгун, аблақ, сапад, саманд.¹¹⁸ Алусни таърифлайдиган бўлсак, бу от ҳақида айтадиларки, гўё у осмонда учади, жуда зийрак ва бошқа отларнинг дупирини узоқлардан эшитади. У жуда қаноатли, аммо совуққа чидамсиз. Бундай от эгаси бўлиш — бахт, лекин у жуда нозик. Чарма ниҳоятда тез ва зийрак. Сиёҳчарм — бахт келтиради. Кумайт қийинчиликларга чидамли. Шабдез — бахт келтирувчи муборак от. Хуршид — бахт келтиради, лекин тез эмас. Саманд — ишчан ва чидамли. Песа — эгасига дўст ва меҳрибон. Сапедзарда — подшоҳлар минишига ярайди. Песа кумайт — касалманд ва бадҳу.

Отларнинг кам учрайдиган ранг-баранг зотлари бор. Аристотель ўзининг ҳайвонот ҳақидаги китобида¹¹⁹ бу ҳақда эслатиб ўтади. Айтишларича, қушлар рангидаги, хусусан оқ от яхши ва эътиборга лойиқ. Унинг соҳиби жангда доимо зафар қозонади. Бундай отни подшоҳ минса ярашади. Зарданинг кўзлари кулранг, ўзи қаҳрабон

рангида. Бургут сифат хингга ўхшаган, оқ ва сариқ нишондор ёки оқ оёқли қизғиш хинг ёки юзи ва оёқлари оқ кумайт рангли от — буларнинг ҳаммаси саодатманд ва фараҳбахшдирлар. Подшоҳларга қирғавул рангли ёки юзида катта оқ нишонли отлар ярашмайди. Отларнинг саодатманд нишонларини айтсак, улардан бирининг номи форчасига гурд дейилади. Бу саодатли ва фараҳлидир. Сариқ ва қизғиш (сурх) терили от совуққа чидамсиз. Расул алаҳиссалом, отларнинг ичида энг чопқири ашқардир,— деган. Амирул-мўминин Али¹²⁰ разийаллоҳу анҳу энг жасур от — кумайт, энг қўрқмаси — тим қора, энг кучлиси ва хушхулқи — хинг, энг қобилиятлиси — саманд, деган. Хинг зотли отларнинг ичида мия тепаси, пешонаси, оёқлари, қорни, тумшуғи, мойги, дум ва кўзи — ҳаммаси қора бўлган хинг яхшидир. Булар зарур бўлгани учун китобда эслатиб ўтилди. Ўтган замонларда бошқа ҳеч қайси халқ отларни, уларнинг фазилат ва камчиликларини форсларчалик яхши билмаган, чунки ўша пайтларда бутун жаҳон уларнинг қўл остида эди ва Араб ва Ажамдаги ҳамма жойларда яхши отлар бўлса, уларга олиб келинар эди. Бугун ҳеч бир гуруҳ буни турклардан яхшироқ билмайди, чунки улар кеча-кундуз от билан шуғулланадилар ва жаҳон уларнинг қўлидадир.¹²¹

ЛОЧИН ВА УНИНГ ФАЗИЛАТИ ҲАМДА УНИНГ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛИШ КЕРАК

Лочин подшоҳлар овлоғининг улфатидир. У билан қувонадилар, уни севадилар. Лочиннинг хулқи ўзининг нозиклиги ва покизалиги билан подшоҳларнинг хулқига ўхшайди. Бурунгилар, худди тўрт оёқли гиёҳхўр ҳайвонларнинг подшоҳи — от, покиза гавҳарларнинг подшоҳи — ёқут, маъданлар подшоҳи — олтин бўлганидай, гўштхўр ҳайвонларнинг подшоҳи — лочин деганлар. Шунинг учун лочин бошқа одамларга қараганда подшоҳларга кўпроқ ярашади. Лочинда бошқа ҳайвонларда йўқ бўлган улуғворлик бор. Бургут

лочиндан катта, лекин унда лочиндай улуғворлик йўқ. Подшоҳлар уни томоша қилишининг яхши аломати бор дейишади. Лочин подшоҳ қўлига тез ўтириб, унинг юзига қараса, бу подшоҳ янги вилоят олишини билдиради, агар акси бўлса — аксинча бўлади. У кўтарилаётганда бошини эгиб туриб кўтарса, подшоҳлик ишларида таназул бўлишини билдиради, овни тутиб, қийқириб қайтса, қўшинда ғалаён бўлишини билдиради. Агар кўтарилиш пайтида овни ола олмаса, зарар кўрилишини билдиради. Агар у ўнг кўзи билан осмонга қараса, подшоҳлик ишлари юксалади. Агар чап кўзи билан қараса, зарар бўлади. Агар у ерга узоқ қараб қолса, машғулликни билдиради. Лочин овлоқда бошқа лочин билан жанг қилса, янги душман пайдо бўлади.

ЛОЧИН ТАНЛАШ ҲАҚИДА

Унинг хиллари кўп, лекин оқиш, сарғиш, қизғиш ёки сап-сариги яхшисидир. Оқиши овга ҳарис, лекин у касалманд ва бадхўрдир. Сариги оқишдан кейин овга энг ҳариси ва соғломи. Қизғиш бу иккисига қараганда соғлом, лекин у бадхўрдир. Унинг жуссаси уларникидан каттароқ. Мен бир замондошимиздан эшитишимга кўра, ҳеч ким лочинни Моҳонмоҳ Вушмагирдан яхши билмас экан, чунки у йил ўн икки ой ов қилар экан. Сипоҳсолар бўлган Али Қамаҳ лочинни яхши билар эди, лекин кўпчиликнинг таъкидлашича, ҳеч ким Моҳонмоҳдан яхшироқ билмас экан. Унинг тоғликлар тилида (ба забони кўҳий)¹²² «Лочин» номли китоби бор. У катта тасниф. Унинг айтишича, бир хил рангдаги ҳамма ҳайвонлар ола-була ва аралашган зотларидан яхшироқ, аммо лочин танлашда пайлари қаттиқ, юмалоқ ва миқти, қомати келишганини олиш зарур. Масалан, боши кичкина ва калта, пешонаси кенг ва кўзи, кекирдаги катта, сийнаси кенг ва эгилган, сонлари ва думи йўғон, сон пайлари қаттиқ, болдири йўғон, юмалоқ, калта, панжалари бақувват, чангали қора, оёғи сабзранг бўлиши зарур. Бундай сифатлари бор лочинлар

одатда оқиш, сап-сариқ ёки қип-қизил бўлиб ҳам учрайди. У жуда қиммат туради.

ҲИКОЯТ. Айтадиларки, Моҳон улуғ подшоҳ, доно ва баркамол бўлган. Бир куни у қўлига лочин қўндириб, сув ичаётган қушбонини кўриб қолди. Уни юз калтак уриб жазолашни буюриб айтдики: «Қизиқ иш! Лочин — бу қушлар шоҳи, подшоҳлар қўлидаги энг азиз ва муҳтарам нарса. Не бўлдики, сен бундай одобсизлик қилдинг? Подшоҳлар эъзозлаган нарса қўлингдаю, сен бўлса сув ёки бошқа бирор нарса ичмоқдасан». Қушбон деди: «Худовандо умрингни узун қилсин, агар чанқаб қолсам ва қўлимда лочин бўлса, нима қилай?» У жавоб берди: «Бу ишга лаёқатли одамга бер. У лочинни ушлаб туради, сен бўлса сувми ёки бирор бошқа нарсаними ичиб ҳожатингни чиқар».

ҲИКОЯТ. Эшитган эдимки, Абу Абдуллоҳ Хатиб Фаҳр удавлянинг биродари амир Абул-Аббоснинг мураббийси бўлган экан. У дераза олдига ўтирди, ўсмир бўлган амир Абул-Аббос пастда унинг олдида турар эди. Бир хизматкор қўлига лочин қўндирган эди. Абул-Аббос бу лочинни олиб қўлига қўндирди ва шу заҳоти туфлаб юборди. Сўнгра Абдуллоҳ Хатиб олдига келганда у маломат қилиб, ҳўмрайиб деди: «Агар сен ёш бола бўлмай ва одоб ўрганмаган бўлганингда, мен сенинг шундай таъзирингни берардимки, дод деб юборар эдинг». Сўнгра «Ажабо! Сен малик ва маликзодасан, у шоҳлар томонидан азиз кўрилган нарса қўлингда бўлатуриб одобсизлик қилдинг, туфурдинг», деди. Шундай деб кавушини олди-да, хизматкорнинг бўйнига бир неча марта урди ва: «Нега сизлар шаҳзодаларга бундай тарбия берасизлар, ҳатто одобсизликка йўл қўядилар, қўлларида лочин бўлса ҳам туфурадилар», — деди.

МАЙНИНГ ФОЙДАСИ ҲАҚИДА

Ҳақимлар Жолину¹²³, Суқрот ва Буқрот (Гипократ)¹²⁴, Абу Али ибн Сино¹²⁵, Муҳаммад Закариё¹²⁶; (Бахтишу ва Собит-и Курро)¹²⁷ айтганлар

ки, инсон тани учун майдан фойдалироқ нарса йўқ, хусусан, узумдан қилинган, талх ва сузук мусаллас фойдали. У ғамдан фориг қилади, қалбни қувонтиради, семиртиради, қуюқ овқатнинг ҳазм бўлишига ёрдам беради, дудоқларни қизартиради, терини тозалаб оқартиради, эсни ўткирлаштиради, хасисни сахий, қўрқоқни жасур қилади ва касалликларни камайтиради. Май ичадиган одам одатда соғлом бўлади, чунки иситма касалликлар шилимшиқ ва зарарли хилдан бўлади ва кўп май ичган одамларда бу кам учрайди. Ич ўтган пайтда қоринда ёмон хилтлар йиғилишига йўл қўймайди. Баъзи зийрак одамлар майни ҳақиқий инсонийлик маҳаги* дейишади. Баъзилар уни идрок таъқидчиси, баъзилар — билим мезони, баъзилар қобилият кўзгуси дейдилар. Улуғлар майни ғамдан аритувчи, баъзилар эса ғам келтирувчи дейишади. Кимда-ким бешжом майи ноб ичса ўзидаги яхшилик ва ёмонликни, яъни ўзининг маънавиятини кўрсатади. У нотанишни дўст қилади ва дўстликни кучайтиради, шу билан бирга у дўстларни бир даврага йиғади. Май жуда хуштаъб нарса: дунёдаги барча ейиладиган нарсалар, хоҳ ёғлик, ширинлик, хоҳи нордон бўлсин, уни тўйгандан сўнг еб бўлмайди, агар ортиқча ейиладиган бўлса одам табиатига тўғри келмай, кўнгил айнитади, майни эса қанча кўп ичсанг, шунча ичгинг келади. Инсон унга тўймайди ва одам табиатига у зид эмас, чунки у ичимликлар шоҳидир. Жаннатда неъматлар кўп, лекин май жаннатнинг энг аъло неъматидир, агар шундай бўлмаганда Изид, икки жаҳон неъматини тасарруфида бўлса ҳам уни олмаган бўларди. Ўзининг доно китобида эслатганидай: «Уларнинг ҳожаси уларга тоза май ичирди», бошқа бир жойда эса у айтдики: «У инсонларга фойдали, лекин унинг гуноҳи фойдасидан кўпроқ».¹²⁸ Унда одамлар учун фойдали жиҳатлар кўп, лекин унинг гуноҳи фойдасидан кўпроқ. Доно одам шундай ичиши зарурки, унинг таъби гуноҳидан кўпроқ бўлсин, қийналмаслик

* ма х а к — қимматбаҳо тошларни синайдиган тош (тарж.)

учун у ўз руҳиятини шундай тарбиялайдики, ичишни бошлаганидан то тугатгунгача унда на сўзларида ва на хатти-ҳаракатларида ҳеч қандай қўполлик ва ёмонлик намоён бўлмайди, фақат яхшилик ва қувноқлик бўлади. У шу даражага (мақомга) етганидагина май ичиши мумкин. Майнинг афзалликлари бисёр. Ҳозир биз майнинг фойда ва зарарлари ҳақида ҳамда Жолинуc, ибн Закариё Розий, ҳожа Абу Али ибн Сино ва бошқа буюк шифокорларнинг сўзларига асосланиб, бу зарарларни бартараф қилиш ҳақида батафсил эслатиб ўтамиз.

Сархуш майнинг фойдаси: у овқатни ҳазм қилишга ёрдам беради ва асосий ҳароратни, яъни табиий ҳароратни кўтаради. У баданни бақувват қилади ва сийдик, тер ва буғ ёрдамида уни тозалайди. **Унинг зарари:** эҳтироси жуда кучли болалар учун у тўғри келмайди. **Унинг зарарини йўқотиш:** агар эҳтироси кучли одамлар уни ичмоқчи бўлсалар, сув ва гулоб қўшиш керак, шунда безарар. Вассалом.

Суюқ оқ майнинг фойдаси: у кўп овқат талаб этмайди ва кучли эҳтиросли одамлар ичса бўлади. У сийдик ёрдамида аста-секин сафрони йўқотади. **Унинг зарари:** у қора сафроси бор одамларнинг қорнини дам этади ва бўғинларни оғритади. **Унинг зарарини йўқотиш:** оқ хўрда ичилади,¹²⁹ газак ва қуритилган кабоб ейилади. Шунда у безарар ва фойдали.

Суюқ, лойқа майнинг фойдаси: Агар у яхши бўлса, у ҳолда мусалласлар ичида маъқулдир ва ўртача эҳтиросли одамларга тўғри келади. **Унинг зарари:** кучли эҳтиросли одамларга зарарли. **Унинг зарарини йўқотиш:** сув ва гулоб қўшиб ичилгандан сўнг анор сувидан хўпланади. Шунда у безарар.

Талх, лойқа майнинг фойдаси: у дамликни ҳамда лоқайдликни йўқотади ва ошқозондаги оғриқни тузатади. У қорин оғриганда фойдали. (**Унинг зарари:** у кучли эҳтиросли одамларга бош оғриганда ва жигар шамоллаганда зарарлидир).¹³⁰ **Унинг зарарини йўқотиш:** уни сув қўшиб ичиш

керак, нордон овқат ейилади ва газাগига нордон мевалар истеъмом қилинади. Шунда безарар.

Райҳоний майнинг фойдаси: у юракни бақувват қилади ва қориндаги дамликдан халос этади, касалликлардан пайдо бўладиган безгак пайтида фойдали. **Унинг зарари:** у кўзни ва бошни оғритади, тез сархуш этади. **Унинг зарарини йўқотиш:** гулоб ва бинафша ёрдам беради ва нордон мевалардан газак қилинади.

Янги солинган мусалласнинг фойдаси: у танада қонни кўпайтиради ва томирларни бўрттиради, унинг буглари сархуш этади. **Унинг зарари:** намлиги кўп одамларга ярамайди — уларнинг қорни тез-тез дам бўлади, баданлари суюқликка тўла. **Унинг зарарини йўқотиш:** масаллиқ қўшилган, қуритилган қовурма ейилади, газак учун қуритилган мевалар яхши.

(Узоқ сақланган мусалласнинг фойдаси)¹³¹: у совуққон ва қорни дам бўладиган одамлар учун яхши. У ошқозонни ва жигар ўтини даволашга ярайди: **Унинг зарари:** у қотма, озгин ва жиккак одамлар учун зарарли. **Унинг зарарини йўқотиш:** сув билан қўшиш керак, арпадан ёвғон хўрда ичилади. Совуқ овқат ва янги мевалар зарарли.

(Тоза мусалласнинг фойдаси*: ошқозон ва қоринга мақбул, қориндаги дамни йўқотади, бош ва кўз оғригини енгиллаштиради. **Унинг зарари:** Бу мусаллас бошга тез таъсир қилади. **Унинг зарарини йўқотиш:** бадан қанча хоҳласа, шунча ичиш керак).¹³²

Аралашган ва сузгичдан ўтказилган мусаллас: у сармаст бўлиб, қолган ва боши оғриётганларга яхши ва эҳтироси кучли одамларга маъқул. **Унинг зарари:** у ошқозонда газлар пайдо қилади, бўгинларни оғритади ва ошқозон ҳамда жигарни совутади. **Унинг зарарини йўқотиш:** қайнатма шўрва, қовурилган гўшт, дориворли газак ва қуритилган мевадан газак қилиш зарур.

Нордон мусаллас: ошқозони ва жигари иссиқликка мойил одамларга маъқул. **Унинг зарари:** у яқинлашиш истагини йўқотади ва ёғни бўшашти-

* Майи ноё.

ради. Унинг зарарини йўқотиш: тоза, оппоқ қайнатма шўрва, қолва ва ширинликларни истеъмол қилиш ёрдамида безарардир.

Қуёшда етилтирилган мусаллас: энг хушхўр ва ҳазми осон мусаллас. Унинг зарари: у қонни тез бузади. Унинг зарарини йўқотиш: сирка ва зирк қўшилган шўрва, анор солинган шўрва, равоч ва анордан газак; сирка — асалли шарбат ичсинлар, шунда безарар.

Мавиздан қилинган мусаллас¹³³: Агар уни сузиб олинса, аралашган мусалласга ўхшайди. У энгил майга яқин ва кучли эҳтирослиларга маъқул бўлади. Унинг зарари: агар у лойқа бўлса, қора мусалласга ўхшайди, ёмон ҳазм бўлади, қора сафрони қўзғайди, қоринни дам қилади, қоринни шишириб, жигар томирларини ифлослаштиради. Унинг зарарини йўқотиш: сирка-асалли шарбат, сачратқи* солинган сув, бодринг уруғлари.

Хурмодан қилинган мусаллас. Агар янги бўлса, у семиртиради ва қонни кўпайтиради. Унинг зарари: у қуюқ ва ёмон ҳазм бўлади, жигар томирларини ифлослаштиради ва қора сафрони қўзғатади. Унинг зарарини йўқотиш: анордан қилинган мусаллас ва сирка асалли шарбат ичилади, шу билан бирга қора сафрони йўқотадиган дори-ларни ҳам ишлатилади.

Бу ҳақда батафсил гапирилди, етар¹³⁴. Ҳозир узум қаердан пайдо бўлганлигини ва мусалласни қандай билганларини аниқлайлик.

Мусалласнинг пайдо бўлиши ҳақидаги ҳикоят. Тарихда ёзилгани бўйича, Ҳиротда беқиёс хазина-лару бойликлар ва беҳисоб сипоҳийларга эга қудратли подшоҳ бўлган. Бутун Хуросон унинг ҳукми остида экан. У Жамшид авлодидан бўлиб, Шомирон¹³⁵ деб аташар эди. Шу пайтларгача сақланиб қолган Ҳиротдаги Шомирон қалъасини ўша қурган эди. Унинг Бодом исмли жуда жасур, довурак ва кучли ўғли бор эди. Уша пайтларда унга бас келадиган мерган (тийрандоз) бўлмаган. Кунлардан бир кун Шомирон дераза олдида ўтир-

* цикорий — ўсимлик

ган эди, барча тўралар унинг қаршисида тик турардилар, ўгли Бодом эса отасининг ёнида эди. Бирдан хумо¹³⁶ қуши пайдо бўлиб, қийқириб тахт олдига тушди ва ерга ўтирди. Шоҳ Шомирон унга қаради ва хумонинг бўйнига илон чирмашиб олганини, у хумони чақишга интилаётганини кўриб қолди. Шоҳ Шомирон: «Эй инсонлар, арслонларим! Ким илонни бир ўқ билан уриб, бу хумони қутқара олади?» деб мурожаат қилди. «Эй шоҳим, бу қулингнинг юмушидир», — деди Бодом. У шундай отдики, хумога ҳеч зарар етказмай илоннинг бошини ерга қадаб қўйди. Хумо қутқарилганди, у бир оз парвоз қилиб айланди-да, учиб кетди. Кейинги йилнинг худди ўша куни шоҳ Шомирон яна тўралар билан дераза олдида ўтирар эди. Ўша хумо яна пайдо бўлди ва уларнинг боши узра айланиб парвоз этди-да, илон ўлдирилган ерга қўнди. У тумшуғидан ниманидир ерга ташлади ва бир неча марта қийқириб, учиб кетди. Шоҳ қарасаки, бу ўша хумо ва халққа хитоб қилди: «Бу ўша биз илондан қутқарган хумо. Бу йил бизни тақдирлаб совға олиб келган, қаранг, у тумшуғи билан ерга уряпти. Бориб кўринглар ва топган нарсангизни олиб келинглар». Икки-уч одам бориб, ерда ётган икки-уч дона уруғни топишди. Улар уруғларни олиб шоҳ Шомирон тахти олдига қўйишди. Шоҳ қараб, қаттиқ уруғларни кўрди. У олимлар ҳамда зийрак одамларни чаларни бизга хумо совға қилган. Сиз бунда қандайларни бизга хумо совға қилган. Биз бунда қандай аломат кўрасиз ва уларни биз нима қилишимиз керак?» Уларнинг ҳаммаси бир оғиздан экиш кераклигини ва йил охиригача қўриқлаб, нима бўлишини кузатиш зарурлигини айтдилар. Сўнгра шоҳ уруғларни боғбонга берди ва: «Бир чеккага экиб қўй ва тўрт сёқлилар босиб кетмаслиги учун ўраб ихота қил, қушлардан қўриқла, вақт-вақти билан бизга ўсишини кўрсатиб тур», — деди. Боғбон худди шундай қилди. Наврўз ойи эди. Бир қанча вақт ўтди. Бу уруғлардан ниҳол ўсиб чиқди. Боғбон подшоҳга бу воқеани айтиб берди. Шоҳ тўралар ва олимлар билан ниҳол олдига келди. Ҳаммалари: «Биз бундай ниҳол ва барглари кўр-

маганмиз», — дедилар. Сўнгра улар қайтиб кетдилар. Яна вақт ўтиб ниҳолнинг шохлари кўпайди, барглари катталашди ва токнинг тупида ковулга* ўхшаган узум бошлари осилиб турарди. Боғбон подшоҳнинг олдига келиб, боғдаги ҳеч қайси дадаҳт узумчалик ёйилиб ўсмаганлигини айтди. Подшоҳ олимлар билан иккинчи марта бу дарахтни томоша қилгани келди. У ниҳолнинг зангга айланганини ва унда узум бошлари осилиб турганини кўрди. У ҳайратланиб, бошқа дарахтларнинг меваси пишмагунча кутиб туриш кераклигини ва ўшанда бу дарахтнинг меваси қандай бўлишини билиш мумкинлигини изҳор қилди. Узум бошлари катталашиб, мевалари етилганда ҳеч ким ундан тотиб кўришга ботинмади. Сўнгра куз келиб олма, нок, шафтолу, анор ва бошқа мевалар пишиб етилди. Подшоҳ яна бошқа келди. У келиндай ясанган ток дарахтини кўрди. Узум меваси етилиб, кўм-кўкликдан қорага айланган ва ақиқдай ялтираб турар ва доналари узилиб тушардилар. Ҳамма олимлар бир овоздан бу мевалар дарахт мевалари ва бу баркамол дарахт, узум доналарининг тўкилаётгани эса уларда фойдали шарбат борлигини билдиради, бу шарбатни олиб, хумга қўйиб, сақлаб қўйиш керак, нима бўлар экан, дедилар. Ҳеч ким меваларни олиб еб кўришга журъат қилмади. Бу мевалар ўлдирадиган заҳар деб қўрқдилар. Шу боғнинг ўзига хум олиб келиб, унга узумни эзиб, ундан оққан шарбат билан тўлдириб қўйдилар. Подшоҳ боғбонга буюрди: «Нима кўрсанг хабар бер». Сўнгра қайтдилар. Узум сувни хумда қайнай бошлаганда боғбон подшоҳ олдига келиб деди: «Бу шарбат оловсиз, қозонда сув қайнагандай қайнапти. Ундан нимадир чиқмоқда». Подшоҳ деди: «У тинчиганда менга айт». Бир кун боғбон унинг мусаффо ва тозаланиб қолганини, лаъл каби ялтираб турганини ва тинчланиб қолганини кўрди. Дарҳол подшоҳга хабар берди. Подшоҳ ва олимлар келишиб, унинг мусаффолиги, рангининг тозалигага ҳайрон бўлиб, бундай дейишди: «Бу дарахтнинг мақсад ва фойдаси —

* ўсимлик

шунда. Аммо биз бунинг заҳарлими ёни шифобахш эканлигини билмаймиз». Сўнгра улар зиндондан бир қотилни олиб келиб, унга бир жомдан ичираб кўриш ва нима бўлишини кузатишни маслаҳат қилишди. У озроқ ичиб кўриб, ҳўмрайиб олди. Сўрадилар: «Яна ичасанми?» У деди: «Ҳа». Унга бошқа жом тутишди. У хурсанд бўлиб ашула айта бошлади, турли қилиқлар қилди, подшоҳнинг улугворлиги унга ҳеч гап бўлмади қолди. У деди: «Менга яна бир жом беринглар-да, сўнгра нима қилсангиз, қилаверинг, одамлар ўлиш учун тузилганлар». Унга учинчи жомни беринди. У ичиб олди, боши айланди ва ухлаб қолиб, эртасигача уйғонмади. Уйғонганда уни подшоҳнинг олдига олиб келдилар ва кеча нима ичганини ҳамда ўзини қандай ҳис этганини сўрашди. «Нима ичганимни билмадим, аммо жуда яхши бўлди. Агар мен бугун ҳам ўшандан яна уч жомгина топиб олсам эди! Биринчи жомни зўрға ичдим, чунки аччиқ мазаси бор, лекин у ошқозонимга тушгандан кейин, табиатим яна хоҳлаб қолди. Иккинчи жомни ичганимда эса, мени қувонч ва хурсандлик шундай чулғаб олдики, кўзимдан уят йўқолиб, олам ўйинчоқ бўлиб қолди. Подшоҳ билан мени ҳеч фарқим йўқ, деб ўйладим ва олам ғамини унутдим. Учинчи жомни ичганимдан кейин маза қилиб ухлабман», деб жавоб берди. Подшоҳ унинг гуноҳини кечирди. Барча олимлар бир овоздан майдан яхшироқ ва афзалроқ ҳеч нарса йўқ, чунки бошқа бирор овқат ва мевада мусалласдаги ҳислат ва фазилатлар бўлмаган деб ҳулоаса чиқардилар. Шундай қилиб, подшоҳ Шомиронмай ичишга ўрганди. У базмни одатга киритди ва шундан бери майхўрлик пайтида руд¹³⁷ чалиб қўшиқ айтишди. Узум уруғи сепилган ўша бор ҳозир ҳам сақланиб қолган ва уни Хиравза деб аташади. У шаҳарга киравериш жойда. Айтадиларки, узум кўчати бутун дунёга Ҳиротдан тарқалган ва ҳеч бир шаҳар ё ўлкада Ҳиротдагичалик узум кўн эмас.

Одамлар узумнинг юздан ортиқ навини ҳисоблаб чиққанлар. Майнинг афзалликлари кўп.

ГҶЗАЛ ЮЗ ФАЗИЛАТЛАРИ ҲАҚИДА СУЗ

Олимлар гўзал юзни бир саодат деб биладилар ва ундан баҳраманд бўлишни яхши аломат деб ҳисоблайдилар. Чиройли юзни кўриб, ундан баҳраманд бўлиш инсон ҳолатига осмонда юлдузларнинг бахтли жойлашишидай таъсир этади, дейишади. У худди муаттар нарсалар билан сандиққа солиб қўйилган кийимга ўхшайди: бу хуш бўйни одамларга ўша муаттар нарсаларсиз ҳам беради. У, қуёшнинг ўзи бўлмаса ҳам унинг сувдаги аксига ўхшайди, чунки одамларнинг юзларидаги гўзаллик Изид таолонинг буйруғи билан инсонларга етиб келадиган саодат юлдузлари таъсирининг бир қисмидир. Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади. Дунёда яхши нарсалар кўп, уларни кўриб баҳраманд бўлиш одамларни шод этади ва табиатларини покиза қилади, аммо ҳеч нарса гўзал юз ўрнини боса олмайди, чунки гўзал юз шундай қувонч бахш этадики, бошқа ҳеч қандай қувонч унга тенг келолмайди. Айтадиларки, гўзал юз дунёга саодат сабабчисидир. Агар гўзал юз яна яхши хулқ билан уйғунлашса, бахт-саодатнинг энг юқори даражаси бўлади. Агар одам ҳам ташқи кўринишдан, ҳам табиати билан яхши бўлса, худо ва одамлар учун севимлидир. Гўзал юз тўрт фазилатга эгадир. Улардан бири шуки, гўзал юз уни кўрган одамнинг шу кунини хайрли этади, иккинчиси, ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади, учинчиси, у одамни очиқ кўнгилли ва олийжаноб этади, тўртинчиси, бойликни кўпайтиради ва юқори мансаб ато қилади.

Агар бирор одам тонг чоғида гўзал юзни кўриб қувонган бўлса, бу унинг бахтлилигидан далолат беради ва шу кунини у фақат хурсандчилик кўради. Инсон гўзал юзли одам билан ёнма-ён ўлтирса, унинг учун ҳаёт қувноқ бўлади, ҳам кетади ва ишлари ривож топади. Бирор одам, ҳаттоки у довлорак бўлмаса ҳам ва ўзи тубан бўлса ҳам, агар гўзал юзли одамни кўрса, унда довлораклик ва олийжаноблик туйғулари уйғонади. Одамлар гўзал юзли одамни кўрганларида унга

меҳр ва ҳурмат билан қарайдилар, чунки гўзаллик ҳаёт гаштини суришнинг хайрли неъматидир. Айтишларича, гўзал юз чолни яшартиради, ёшқи болага, болани эса фариштага айлантиради. Расул алайҳиссалом айтганки: «Гўзал юзли одамлардан ўзингизга зарур бўлган ҳамма нарсани талаб қилинг». Ҳар ким ўзи учун гўзал юзнинг қандай бўлишини белгилаб олади ва унга ном қўяди. Баъзилар уни муҳаббат майдони, баъзилар шодхуррамлик дашти, мулоқот боғи, мавжудот беағи ва беҳишт белгиси дейдилар. Олимлар ва файласуфлар айтадиларки, гўзал юз оламнинг оллоҳ таоло томонидан яратилганига исбот ва илм ўрганиш зарурлигига далолатдир. Гўзал юз яратувчининг асаридир ва унинг моҳияти эзгулигини намоён қилади. Табиийлар¹³⁸ айтишларича, ҳар бир нарсада ортиқлик, камлик ва мутаносиблик бор ва ягона тартиб мутаносиблик орқали шундай тузиладики, агар эътибор берсангиз ҳар жиҳатдан мутаносиб бўлган чеҳранинг суврати баркамолдир; бу жаҳон мувозанат билан барпо этилган ва у туфайли гуллаб-яшнайдди. Тансуху-л-арвоҳ¹³⁹ (руҳ кўчиб ўтиши) тарафдорларининг айтишларича, чеҳра яратганнинг ардоқли тўни, қулининг олдинги ҳаётидаги пок ва хайрли ишларининг мукофотидир. Яратганнинг ўзи нури билан унга чеҳра ато қилади. Илм соҳибларининг сўзларига қараганда юз, тажаллий-и шамъ, шамъни ёритувчидир. Баъзилар уни бошдаги гулчамбар, илм боғини яшнатувчи ва қарилик дарахтини гуллатадиган марҳамат ёмғири дейдилар. Баъзилар уни издошларга ҳақиқатни кўрсатувчи ва шу ҳақиқат ёрдамида ҳаққа қайтишларини таъминловчи ҳақ белгиси дейдилар. Гўзал чеҳра ҳақида кўп ёзилган, агар биз ҳаммасини эслатсак гап ҳаддан ташқари кўпайиб кетади. Энди Абдуллоҳ Тоҳир ҳақидаги ҳикоятни келтирамиз.

ҲИКОЯТ. Айтишларича, Абдуллоҳ Тоҳир¹⁴⁰ ўз қўшинидаги сипоҳдорларидан бирини қамаб қўйдди. Кўп одамларнинг илтимосларига қарамай, уни маҳбусликда сақлар эди. Охири ҳамма умидини узди. Бу сипоҳдорнинг ширинсухан канизаги бор эди. У арзнома ёзди ва Абдуллоҳ Тоҳир

ҳакамлик мажлисини бошлаган кун паранжи ёпишиб, унинг олдига келди ва арзномасини топшириб, деди: «Эй амир, кечиргил, чунки топган — беради, қўлидан келган — кечиради»¹⁴¹. Абдуллоҳ: «Канизак, хожангнинг гуноҳи уни кечиршига бўлган умиддан каттароқдир», — деди. Канизак айтдики: «Эй амир, менинг ҳомийим сенинг қаршигда турибди. У, уни инкор қилишдан зўрроқдир». Амир сўради: «Сенинг ҳомийингнинг ўзи нима?». Шунда канизак қўли билан чачвонини кўтарди ва юзини кўрсатиб: «Мана менинг ҳомийим!» деди. Абдуллоҳ канизакнинг юзини кўргач, кулимсираб, бундай деди: «Сен олиб келган ҳомий буюк экан, аммо илтимосингнинг ҳам баҳоси баланд!» Шундай деб у сипоҳдорни чиқариб юборишни буюрди ва унга тўн кийгизди, эъвозлаб, совғалар берди. Сен гўзал юзнинг фазилатларини билгин деб ва унга бўлган ҳурматни ифодалаш учун буни сенга эслатиб ўтилди.

ҲИКОЯТ. Айтишларича, кунлардан — бир кун султон Маҳмуд¹⁴² сайлга борди ва даладан шаҳарга қайтиб келди. Уша вақтларда у ҳали амир ва отаси барҳаёт эди. У шаҳар дарвозасига етганда томошабинлар орасида кийимлари кир ўн икки ёшлар чамасидаги бир болага кўзи тушди. Бола чиройли, тоза ва гўзал чеҳрали, қомати келишган баркамол ўсмир эди¹⁴³. У отнинг жилловини тортиб, деди: «Бу йигитчани ҳузуримга келтиринг». Уни олиб келишганда сўради: «Йигитча, сен кимсан, падаринг ким?». У жавоб берди: «Отам йўқ, аммо онам фалон жойда яшайди». Султон Маҳмуд сўради: «Нималарни ўрганмоқдасан?». Йигитча жавоб берди: «Мен қуръонни ёдламоқдаман». Султон, бу бола саройда яшасин, деб буюрди. Султон саройга келгач болани чақиртирди ва ундан кўп нарсаларни сўради ва баъзи ишларни буюрди. У жуда чаққон ва фаросатли бўлиб чиқди, унга омад ёр бўлди. Султон унинг онасини чақиртириб келди ва: «Фарзандингни ўғил қилиб олдим, мен унга тарбия бераман. Ундан хавотир олма», деди. Сўнгра онага совғалар беришни, болага ипак кийимлар кийгизишни ва у хат-саводни, билимларни, қурол ва чавандоз-

ликни ўрганиши учун мураббийлар тайинлашни буюрди ҳамда болага айтдики: «Ҳар куни қабулни бошламасимдан олдин менинг ҳузуримга келсан». Бола ҳар куни саҳарда султон ҳузурига келар ва султон ўз хонасидан чиққанда унинг юзини кўрар эди. Султоннинг мақсади унинг чеҳрасидан баҳраманд бўлишнинг хайрли эканлигини билиш эди. У ўта хайрли бўлиб чиқди. Хонасидан чиқиб унинг чеҳрасини кўрар ва ўша кунидеҳ ўз мақсадига эришар эди. Йигитчанинг либосларини янада яхшилаб қўйган эди, унинг ҳусни юз карра ошиб кетди. Султон кун сайин уни ўзига яқинлаштира борди ва унда гурур пайдо бўла бошлади. Султон унга бойликлар ҳадя қилар, раҳмдиллик кўрсатар, борган сари кўпроқ ишонч билдирад ва эркалар эди. Бу йигитчанинг фаровонлиги ва улуғворлиги орта борарди. Султон уни шундай яхши кўрар эдики, уни бирор соат кўрмасдан туролмасди. Бола ўн саккиз ёшга тўлди ва унинг ҳусни ўн баробар ортди. Султон бу боланинг ҳуснидан баҳраманд бўлгани учун кўп катта ғалабалар қозонди ва кўп ишлар қилди. У Ҳиндистоннинг бир неча вилоятларини ва Хуросоннинг бир неча шаҳарларини забт этди ва султон бўлди. Бир куни шу бола қандайдир сабаб билан султон ҳузурига кечикиб келди. Султон бўлса унингсиз зерикиди ва у келганда ғаш келиб, ғазаб билан деди: «Ҳали шундайми? Ўзингнинг кимлигингни биласанми? Сени қаердан топиб олганимни, қайси даражага кўтарганимни, мартабанг ва бойлигингнинг қанчалигини биласанми? Ҳузуримда роса бир соат бўлмасликка журъат қилдинг?» Султон жим бўлгач, у бундай деди: «Марҳаматли султон, энди қулоқ солсалар. Султоннинг барча сўзлари тўғри. У мени тупроқдан олиб, осмон қадар юксалтирди. Мен бир фақир эдим, ҳозир хожамнинг инояти билан менда кўплаб ер-сув, чорва, қуллар ва эркин хизматкорлардан ташқари, беш юз мингдан кўпроқ динор бор, подшоҳ менга шундай улуғворлик ва муаззамликни ҳадя қилдики, энди ҳеч кимнинг мартабаси мендагичалик эмас. Аммо шунини айтишим керакки, менга билдирилган ҳотамтойликлар, менга у томонидан ҳадя қилинган

бойлақлар, у менга берган мартаба менга асло таъна бўлмаслиги даркор. Бу унинг юрагига таъна бўлиши зарур, чунки у икки сабаб ила менга қалбан боғлиқ: биринчидан, шунинг учунки, ҳуснимдан баҳраманд бўлиш унинг учун яхшилик аломати, иккинчидан, мен шоҳ қалбининг томошагоҳи, гулшани ва боғидурман. Агар подшоҳ ўзининг томошагоҳини безаса, мен унга ўз шуқронам ва дуоларимни билдирганим тақдирда ҳам, у асло таъна қилмаслиги керак». Йигитчанинг жавоблари подшоҳга жуда маъқул бўлди ва уни эъзозлаб, ҳурмат-эътиром кўрсатди.

Донишманд ва ҳақгўй инсонлар гўзал чеҳра ҳақида кўп гаплар айтганлар. Буларнинг ҳаммаси, бу Инъомнинг ва Изид таолонинг совғасининг қанчалик баланд мартабага эгалигини ҳамда буюк одамлар гўзал юзни қанчалик қадрлаганларини сен билгин деб эслатиб ўтдик.¹⁴⁴

Бу китоб ёзувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам хайрли бўлсин деб яхшилик аломати — гўзал юз билан ниҳоясига етди.

Оллоҳнинг ёрдами ва унинг ғаройиб хайрхоҳлиги билан тугатилди. Худовандо, эзгулик, бахт ва саломатлик билан ўзинг итмомига етказ.

РУБОЙЛАРДАН НАМУНАЛАР

НАШРИЁТДАН

Умар Хайёмнинг «Наврўзнома»си баҳонасида унинг баъзи рубойларини ҳам эътиборингизга ҳавола этдик. Ҳавола этилаётган рубойлар «Наврўзнома»нинг руҳига мос келади, зеро «Наврўзнома»да ҳам инсон умрининг ғаниматлиги ва бу умри эзгу ишларга сарф қилиш қиммат эканлиги, инсоннинг қадр-қиммати ва инсониятaro аҳиллик, дўстлик, ҳаё ва гурур бениҳоя зарурлиги ҳақида мушоҳада юритилган. Биз шунинг учун ҳам рубойларни шартли равишда сарлавҳачалар остида беришни лoвим топдик.

БАҲОР КУНЛАРИНИНГ ҒАНИМАТЛИГИ ҲАҚИДА

Соқий, гулу кўкат ҳозир кўп қувноқ,
Балки, бир ҳафтада бўлур у тупроқ.
Май ич, гул тер, кўзни юмиб очгунча
Гул ерга тўкилар, қовжирар тупроқ.

* * *

Гул узра кўкламнинг шабнами яхши,
Чаманда юз очган ҳамдами яхши.
Яхшимас кечаги кундан сўз очмоқ,
Қувнаб қол, бу куннинг ҳар дами яхши.

* * *

Баҳор айёмида гўзал паризод,
Бир коса май бериб дилим этса шод,
Кишилар наздида хунук бўлса ҳам,
Ит бўлай, жаннатни бир бор қилсам ёд.

Сабодан бўлибди гул ёқаси чок,
Гул юзидан бўлмиш булбул таъабнок.
Гул тагида ўтир, чунки жуда тез,
Гул ерга тўкилур, биз бўлурмиз хок.

2

ИНСОН ҚАДР-ҚИММАТИ ҲАҚИДА

Ариқ лабидаги ҳар гиёҳ, кўкат,
Малакдай гўзалнинг юзидаги хат.
Бу сабза лоладек юзлар тупроғи,
Сабзага авайлаб оёқ қўй ғоят.

* * *

Бу кун келар экан қўлингдан, зинҳор
Азизлар хотирин шод эт, э дилдор.
Ҳуснинг салтанати турмас абадий,
Тўсатдан қўлингдан кетиши ҳам бор.

* * *

Бир ғариб кўнглини қила олсанг шод,
Яхшидир ер юзин қилгандан обод.
Лутфинг-ла бир дилни қул қила олсанг,
Афзалдир юз қулни қилгандан озод.

* *

Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди.
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.

АҲИЛЛИК ВА ДҮСТЛИК ҲАҚИДА

Аҳил бўлса олов ичра ҳам инсон,
Аҳил кишиларга олов ҳам осон.
Ноаҳил кишилар суҳбатидан қоч,
Ноаҳил суҳбати ёмондан ёмон.

**Дўстлар, иноқнинг қилмиши одат,
Тез-тез дийдор кўриб, ўзини айланг шод.
Соқи тоза майни сузганда айланг,
Мен бечорани ҳам дуо билан ёд.**

ГУРУР ҲАҚИДА

Фалакнинг устидан ким топди зафар
Ер қачон одам еб тўйибди, магар,
Мени емади деб кеккая кўрма,
Шошмай тур, кўп ўтмай навбатинг келар.

* * *

Олам тузоғидан озод эмасмиз,
Бир нафас олмоқдан ҳеч шод эмасмиз.
Ҳаётга кўп шогирд бўлдигу, қануз
Дунёнинг ишига устод эмасмиз.

ҲАЁ ҲАҚИДА

Эрта тонг лолага шабнамки тегар,
Чаманда бинафша бўйинини эгар.
Рост айтсам, гунчадан жуда розимен,
Чунки у кўтармас на этак, на бар.

«МАЙСАРА» ДЕЙИЛГАН ҚУРЪОНДА

Ичганда ақлдан бегона бўлма,
Эс жўйиб, жаҳлга сен хона бўлма.
Истасанг қизил май ҳалол бўлишин,
Ҳеч кимни ранжитма, девона бўлма.

* * *

Далил топдим ақлим қайнаган онда:
Румдами, арабда — ҳамма томонда
Май ҳаром десалар, ишонмайман ҳеч,
«Майсара...» деган-ку худо қуръонда.

ИЗОҲЛАР

1. Рус тилига қилинган таржима Германия давлат кутубхонаси (Берлин)да сақланаётган №2450 (лл. 78—105 б.) қўлёзмадан бажарилган. Бу қўлёзмадаги баъзи етишмовчиликлар Британия музейидаги (Лондон) №23568 (лл. 86 б.—101 б.) қўлёзмадан олиб тўлдирилган. Н а в р ў з н о м а Лондон қўлёзмасида тўла берилмаган, хусусан, унда рисола муаллифининг исми зикр этилган кириш қисми йўқ; Лондон қўлёзмаси матни баъзи жойларда чалкашиб кетган ва Берлин қўлёзмасидан анчагина фарқ қилади. Шунинг учун, Берлин қўлёзмаси матнидаги камчиликларни тўлдириш мақсадида Лондон қўлёзмасидан иккала матн бир-бирига яқин бўлган чоғлардагина фойдаланилган.

Берлин қўлёзмаси изоҳлари билан эронлик матншунос Можтоба Миновий ва Муҳаммад Аббос томонидан нашр этилган.

2. М у ҳ а м м а д (570—632)— ислом динининг асосчиси. Асарда кейинчалик «расул» (пайғамбар) ва «мустафо» (сайланган) деб ҳам аталади.

3. Араб мақоли арабчада берилган.

4. Н а в р ў з (янги кун) — баҳорги кеча ва кундуз тенглигига тўғри келадиган янги йил байрами. Баҳорги тенг кунлик аста-секин сурилиб туради: ҳозирги пайтда— 20—22 мартга тўғри келади, Хайём замонасида 14—16 мартга тўғри келган. Наврўз байрами араб истилосигача Эрон ва Урта Осиёдаги кўпчилик аҳоли, шунингдек Закавказьедаги маълум аҳоли қисмининг зардушт динига мансуб қавмларида диний байрам тусида ҳам ўтказилган.

5. А ж а м — Кенг маънода ғайриараб, тор маънода форс.

6. Ҳ а м а л — Қуёшнинг йиллик кўринма ҳаракат йўлидаги ўн икки бурждан бири.

Узининг йиллик айланишида қуёш ҳар бир буржни бир ойда босиб ўтади. Қуёшнинг Ҳамал буржига кириши баҳорги эътидолга, яъни тун билан куннинг тенг бўлган вақтига тўғри келади. Буржлар минтақаси, яъни қуёшнинг мазкур айлана йўли 360 даражага бўлинган Ҳар бир буржи 30 даражани эгаллайди. Ҳар бир даражанинг олтмишдан бири «дақиқа» деб аталади.

Хайём айтган Қуёшнинг иккинчи доираси унинг кеча-кундузлик кўринма айланishiдир.

7. 365 кеча-кундуз 5 соату 48 дақиқаю $45\frac{1}{4}$ секундга тенг бўлган Қуёшнинг йиллик айланиши $365\frac{1}{4}$ кеча-кундуздан 11 минут $14\frac{3}{4}$ секундга кам.

8. Ж а м ш и д — қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳларидан бири (изоҳларнинг 21-моддасига қаранг). Каюмарс — зардўштийларнинг олам яратилиши ҳақидаги афсоналарига қараганда — биринчи одам. Урта Осиёлик шоир Абул-Қосим Фирдавсий (934—1025)нинг «Шоҳнома»сига кўра — биринчи подшоҳ

...Одат қилмиш тахту тож, кулоҳ
Каюмарс номли шоҳ, саодатли шоҳ,
Ҳамал буржига кириб қолганда офтоб,
Жаҳон ёриб кетди, нурланарди об.

(Фирдавсий, Шоҳнома, 1-китоб, Тошкент, 1975, саҳ, 41)

Охириги байтнинг маъноси Хайёмнинг ушбу сўзлари билан ойдинлашади: «У тонгда Офтоб Ҳамал буржининг аввалги дақиқасига кирган кунни аниқлаб, ажам мубадларини йиғди ва йил ҳисобини шу пайтдан бошлашни буюрди».

9. М у б а д — зардўштийлар динида олий мансабдаги руҳоний.

10. И з и д ва Я з д о н — қадимий Эрондаги худо номлари — (хусусан, Яздон — Язиднинг кўплигидир). «Наврўзнома»нинг кўп жойларида мусулмонча Оллоҳ, деб эмас, исломдан аввалги қадимий номлар билан аталади.

11. Қоф тоғи афсонавор бўлиб, ерни ўраб турган тоғ деб тахмин қилинган. Анқо қуши қоф тоғида яшайди деб ҳисобланган. Ҳозирги Кавказ тоғларини Қоф деб ҳам атайдилар.

12. Зардўшт дини деҳқончилик билан шуғулланувчи халқларнинг дини сифатида Қуёш ва у билан боғлиқ бўлган оловни илоҳийлаштиришга асосланган. Қуёшга «худонинг жамоли» деб қаралган. Кун билан туннинг тенглиги — Наврўзнинг мазкур диннинг асосий байрами деб тан олинishi шу тушунча билан боғлиқдир.

13. $1461.4 \times 265\frac{1}{4}$, яъни, агар Қуёшнинг йиллик айланиши аниқ $365\frac{1}{4}$ кеча-кундузга тенг бўлса, у ҳолда 1461 йилдан кейин Қуёш фалакнинг ўша нуқтасига ўша дақиқада қайтиб келади.

14. Қ и р о н — икки сайёра бир бурж, бир даража ва бир дақиқада туриши. Муқобала — икки сайёранинг қарама-қарши буржларда бўлишидир, бунда уларнинг узоқлиги ярим доирадек, яъни 180° да фарқ қилади. Қирон ва муқобала — ўрта аср мунажжимлигида умумий назар тушунчаси билан белгиланувчи икки юлдузнинг бир-бирига нисбатан тутган ўрнидир. Урта аср мунажжимлари тарбиъ, таслис, тасдис каби тушунчалардан ҳам фойдаланганлар. Булар доиранинг чораги, учдан бири ва олдидан бирини, яъни 90° , 120° ва 60° ни билдиради. Муштарий ва Зуҳалнинг қирон пайти ҳар 19 йилу 314 кунда бўлади ва бунинг

73 таси тахминан 1450 йилга тўғри келади. Барча буржларда рўй берадиган бу кичик қирондан тапқари эна ҳамал, Саратон, Мезон ва Жадида ҳар 240 йилда бўладиган ўрта қирон ва Ҳамал буржида 960 йилда бир марта рўй берадиган улуг қирон ҳам бор.

Ўрта аср мунажжимлари баъзи буржларни сайёралар учун ҳубут (тушқунлик) буржи, бошқа баъзи буржларни эса шараф, юксалиш буржи деб, ҳамда ҳубут буржида сайёраларнинг хайрли таъсири камаяди ва шараф буржида эса кучаяди деб ҳисоблаганлар.

15. Хайём эронлиларнинг қуёш йил ҳисоби (календар)даги ойлар номларининг келиб чиқишини эркин талқин қилган. М. Миновининг Наврўзнома нашрига берган аниқроқ изоҳларини келтирамиз: Ф а р в а р д и н — паҳлавийча фраваргинам, «халаскор фаришта» деганидир. У р д б и ҳ и ш т — фаришталарнинг номи, қадимги форс тилидаги о т а м в а х и ш т а м — «энг яхши ҳуқуқ» (биҳишт—жаннат). Х у р д о д — фариштанинг номи (қадимий форсдаги хаурзатат — яхлитлик). Т и р — Тиштриядан олинган, фариштанинг номи, Меркурий шундай деб аталган. М у р д а д — Амуртатдан олинган, фариштанинг номи (қадимий форсчадаги амеретат — жасур). Ш а ҳ р и в о р — Шавревар, фариштанинг номи (қадимий форсчадаги хшаврешрайрим — «талаб қилинган юрт»). М и х р — Мисрдан олинган, нур фариштасининг номи (қадимий форсчада миср — нур). О б о н — опан. сув фариштасининг номи (об — сув). О з а р — Озур, олов фариштасининг номи (озар — «олов», Озарбайжон — «олов мамлакати» ҳам шу сўздан). Д а й — Дазв — яратилиш, бунёд этиш (қадимий форсчада дазвах — «бунёдкор»). Б а х м а н — Бохуман, фариштанинг номи (қадимий форсчада — вахумана — «соф виждонли»). И с к а н д а р м у з — Спандармат — аёл худо номи (қадимий форсчадаги спента армайти — «авлиёлик ва мўминлик»).

16. Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида бир афсонага кўра Каюмарс 213 йил, бошқа афсонага биноан 40 йил, учинчи афсона бўйича 30 йил подшоҳ бўлган, деб хабар беради.

17. Х у ш а н г — «Шоҳнома»да айтилишича, Каюмарснинг набираси, унинг ёмон руҳ томонида ўлдирилган ўғли Сиймакнинг ўғли. «Шоҳнома»да ёзилишича, Хушанг ёмон руҳни ўлдиради, одамларни турли ҳунарлар ва деҳқончилик ишларига ўргатади, оловни кашф этади. «Шоҳнома»да унинг неча йил подшоҳ бўлганлиги айтилмайди. Беруний келтирган учта манба бўйича, Хушанг 40 йил подшоҳ бўлган, шу манбаларнинг иккитасига кўра, подшоҳлик йилларининг ўртасида 170 ва 194 йил узиллиш бўлган. Бу Хайём келтирган 970 йилдан кескин фарқ қилади. 40—970—30—421 (30—421 — кейинги икки подшоҳлик йилларининг йиғиндиси 1451 бўлгани учун 970 сони махсус олинган бўлса ажаб эмас.

18. Т а х м у р а с — «Шоҳнома»да ёзилишича, Хушангнинг ўғли, Беруний келтирган манбаларга кўра, унинг авараси. «Шоҳнома» ҳам, Беруний ҳам келтирган учала манба Тахмурасни 30 йил подшоҳ бўлган, деб кўрсатадилар.

19. Бу за сеп — Беруний асарида Будасаф деб ёзилган. У сабийлар — юлдузларга сизинувчилар динига асос солган. Унинг ҳақида Беруний шундай деб ёзади: «Эслагиб ўтилган сохта пайгамбарлардан биринчиси Будасафдир. Будасаф Тахмура салтанати тугагач, бир йил ўтиб Ҳинд ерида пайдо бўлган ва ўзи билан форс ёзувини олиб келган. У сабийларнинг диний таълимотини тарғиб қилган, унга кўп адамлар эргашган эдилар».

20. З у н о р — сабийлар ва зардуштийларнинг тим-солий белбоғи. Беруний замонда сабийлар Ҳаррон (Сурия)да маълум миқдорда сақланиб қолган эдилар, улардан Собит ибн Курро (836—901 й.) ва ал-Ваттоний (929 йилда ўлган) сингари буюк астрономлар етишиб чиққан.

21. «Шоҳнома»да айтилишича, Тахмура салининг ўғли. Беруний келтирган далиллар бўйича унинг укасидир. Шу манбаларга кўра, Жамшид давлат тузумига асос солган, одамларни тўрт тоифага ажратган, уларни кийим кийишга ўргатган.

22. Ф о р с и й д а м а т о — «дев бафт» (дев тўқиган), сўзидан олинган «дебоди»дир.

23. З а х х о к — Эронни забт этган афсонавий аждаҳо-подшоҳ. «Шоҳнома»да ёзилишича, ёвуз махлуқ Заххокни йўлдан уради ва елкасидан ўнади. Бу ўпишлар натижасида Заххокнинг икки елкасидан иккита илон ўсиб чиқади ва Заххок нимаики емоқчи бўлиб оғзига олиб борса, илонлар тортиб олиб қўядилар. Илонларни кесиб ташлайдилар, аммо улар яна ўсиб чиқаверадилар. Ёвуз руҳ Зоххокка илонларни инсоннинг миё қатиғи билан боқишни маслаҳат беради. Заххок ҳар кун икки йигитни ўлдириб, уларнинг миёси билан илонларни боқишни буюради. Шунда, ўн етти ўғли ўлдирилиб, охириги ўғли ҳам қатлга ҳукм этилгач темирчи Кова Заххокка қарши исён кўтаради. Кова Жамшиднинг авлоди бўлган Афридунни ёрдамга чақиради ва унинг ёрдамида Заххокни енгади. Шундан бери Кованинг теридан қилинган пешбанди Эрон подшоҳларининг расмий байроғи бўлиб қолади. Фирдавсий Заххокнинг иккинчи номи — Бе-варасп шаклида келтиради. Беварасп қадимий форсийда «минг отлиқ» деганидир. Фирдавсий Заххокни Арабистондан чиққан деб ҳисоблайди. Ал-Беруний келтирган учала манбаъ ҳам Заххокнинг 1000 йил подшоҳлик қилганини кўрсатади.

24. Афридун, «Шоҳнома»да Фаридун, Беруний келтирган манбаларга кўра Жамшиднинг авлодидан. Улардан бирида 200 йил, бошқа иккисида 500 йил подшоҳлик қилган.

25. И б р о ҳ и м — Тавротдаги пайгамбар, мусулмонлар уни асосий пайгамбарлардан деб ҳисоблайдилар.

26. Т у р у ж, б а д р а н г — питрус меваларидан.

27. М е ҳ р г о н — кузги эътидол байрами — 21-меҳрда. Сада — Наврўзгача 50 кун олдинги байрам — 10-бахманда. (сади — юзлик маъносида, яъни Наврўзгача 50 куну 50 кеча).

28. Т у р о н — Урта Осиёнинг қадимги номи.

29. Урта асрларда Туркистон деб Шарқий Туркистон

(Синьцзян) ва Мўғулистон тушунилган. Жайхун — Амударё, Чин — Шимолий Хитой, Мочин — Жанубий Хитой.

30. Рум ерлари деб ўрта асрлардаги Шарқда Кичик Осиё ва Юнонистонни тушунишган.

31. «Шоҳнома»да ёзилишича, Фаридуннинг ўғиллари Тур ва Салмлар укалари Эрожни ўлдирадилар, лекин пайти келиб уларнинг ўзларини Эрожнинг ўғли Манучеҳр ўлдиради ва уларнинг бошларини Фаридунга олиб келади, Эрон тахтига ворис бўлади.

32. Гуш т а с п — Эҳтимол Доро Гуштасп (мелоддан аввалги 552—486 йиллар)дир, Куруш асос солган Ҳоҳаманиший сулоласига мансуб подшоҳ.

33. З а р д ў ш т — Зороастра ёки Заратуштранинг форсий номи, у зардўшт динининг ёҳуд, Ўрта аср Шарқда габр дини деб ном олган диннинг асосчиси. Ал-Беруний уни «Заратуштра, Сафид туманнинг ўғли, озарбайжонлик», дейди. Зардўштни зардўштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»нинг муаллифи деб ҳисоблайдилар.

34. Шундай қилиб, Қуёшнинг йиллик айланиши ва 365 куну чорак кеча-кундузга тенг, календарь йили орасидаги фарқ ҳар тўрт йилга бир кун қўшиш билан эмас, балки ҳар 120 йилда бир ой қўшиб кабиса қилинар эди. Қўшилувчи ой ўн икки ойнинг ҳар биридан кейин навбат билан киритилар эди, яъни биринчи 120 йилликда фарвардин ойидан кейин, иккинчи 120 йилликда урдбихиштдан кейин ва шу йили иккита фарвардин ёҳуд иккита урдбихишт бор деб ҳисобланар эди ва ҳоказо.

35. И с к а н д а р — Александр Македонский (эрамиздан аввалги 365—323 й. «Александр» сўзидаги «ал» арабчадаги олд қўшимча деб тушунилган. «Зулқарнайн»— «Икки шоҳли»— Александрнинг арабча лақаби унинг минган оти Букефал («Буқа бошли») асосида келиб чиққан. Александр — шарқдаги кўп афсоналарнинг қаҳрамони, уларнинг асосида буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1203) нинг «Искандарнома»си ёзилган.

36. Ардашер Бобакон (Бабак) Сосоннинг ўғли бўлиб, Эрондаги Сосонийлар давлатининг асосчиси, 226—251 йилларда подшоҳлик қилган.

37. Нўшинравон (Нўширвон ёки Ануширвон), унинг бошқа исми Хусрав — Сосонийлар сулоласидаги подшоҳ, 531—379 йилларда подшоҳлик қилган. Эрон зодагонлари зардўштий коҳин Маздак бошчилигидаги халқ ҳаракатини бостиргани учун уни «Одил» деб аташган (Ануширвон исми «абдий руҳ соҳиби», деган маънони билдиради).

38. М а д о й и н (Ктесифон)— сосонийлар давлатининг Дажла (Тигр) дарёси бўйидаги пойтахти. Мадойин — арабча «шаҳарлар» деган маънода, бу шаҳар атрофида кўпгина кичик шаҳарчалар бўлган. Кейинроқ унинг харобалари ўрнида Бағдод қурилган.

39. М а ъ м у н — 813—833 йиллари халифа бўлган аббосий, халифа Хорун ар-Рашид (789—809 йиллар)нинг ўғли.

40. «Маъмуннинг астрономик жадваллари» номи билан ҳозирги замонда қуйидагилар машхур: а). Хожид Халифа эслатиб ўтган Сиж ал-Маъмун. б). Аз-сиж ал-Маъмун лил

Мумтоҳин («Ал-Маъмуннинг синовчилари учун астрономик жадвали») астроном Яҳё ибн Абу Мансур бошчилигидаги олимлар томонидан тузилган. Биринчи жадвал топилмаган; Хожки Халифа томонидан келтирилган унинг бошланғич қисми кейинроқ қайта ишланган ва сақланиб қолган, иккинчи жадвалнинг бошланиш қисмидан фарқ қилади.

Маъмун саройида иш олиб борган рамоқлар (астрономлар) эрон қўбш календарини қайта кўриб чиққанлари ҳақида маълумотлар йўқ; халифалик мамлакатларида йўл ўн икки қамарий ойдан иборат бўлган мусулмон қамарий календари расмий календар эди. Қамарий ой 29, 5306 кеча-кундузга тенг бўлгани учун қамарий йил 354,3672 кеча-кундузга ва шамсия йилнинг 100 йили 103 қамарий йилига тенг бўлади.

41. Мутаваккал алаллоҳ, Абул Фазл ибн Муҳаммад—847—861 йиллардаги аббосий халифа. Берунийнинг айтишига қараганда, солиқ йиғиш пайтида экинлар энди кўкарган ва солиқ тўлашга одамларнинг қурби етмаслигини кўрган Мутаваккил бунинг сабабини сўраган, унга Наврўзда солиқ йиғиб олиш учун бу одатни форслар жорий қилганларини ва араблар ҳам шундай қабул қилишганини айтишган. Шундан кейин Мутаваккил мубодни қақирган (9-изоҳ), у, форсларда йил ҳисоби, унинг узунлиги ва неча йил қўшилиб турилиши зарурлигини, сўнгра ислом келгандан сўнг бу ҳислатлар йўқ бўлгани ва одамлар зарар кўраётганларини тушунтирган. Шундан сўнг Мутаваккил Ибн ал-Аббос ас-Сўлини қақириб унга Наврўзни мубад айтгандай йил кунларини ҳисоблаб чиқиб, бир қонда бўйича ўтказишни, сўнгра Мутаваккил номидан давлатнинг барча вилоятларига Наврўзнинг сурилиши ҳақида нома ёзиб хабар беришни буюрди. Аммо Мутаваккилни ўлдиришди ва у ўз ишини охиригача етказа олмади. Бу ўзгартиш Мутаваккилдан кейинги 892—902 йилларда халифалик қилган Аҳмад ибн Талха Муътадид биллоҳ томонидан амалга оширилган. Беруний хабар беришича Муътадид асри «румийлар йили ва форслар оми билан, лекин бошқа усулда ҳисобланади: ҳар тўрт йилда бир кун қўшилади».

42. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абд ал-Малик кўп халифаларнинг вазири бўлган, 847 йилда, Мутаваккил тахтга чиққандан сўнг бир неча hafta ўтиб ўлдирилган.

43. Сеистон — Афғонистон билан чегарадош бўлган Эрон вилояти, Эрон ва Урта Осиё халқлари дostonларидаги афсонавий қаҳрамонлар Сом, Зол, Рустам ва бошқаларнинг ватани ҳисобланади. Халифа ибн Аҳмад — Сафаридлар авлодидан Сеистон амири Маҳмуд Ғазнавийнинг вассали бўлган.

44. Малик шоҳ — салжуқий султон 1072—1092 йилларда подшоҳлик қилган.

45. Устурлаб — астрономик ўлчов асбоби, осмон минтақасида кўришиб турадиган юлдузларнинг ўрнини аниқлаш учун ишлатилган.

46. Малик шоҳ даврида Хайём раҳбарлигида календарь тузиш бўйича ишлар олиб борилган.

47. Бу бобдаги Хайёмнинг фикрлари вазир Низом-ул

Мулкнинг «Сийёсатнома» китобидаги фикрларга яқин. Бу ҳақда Низом-ул Мулк: «Подшоҳлар эрта тонгдан яхши дастурхон гамини ейишлари зарур», деган.

48. Х о ш и м и й ва с о б у н и й — ҳолванинг турлари, лавзино — бодом ва хандон пистадан тайёрланган ширинликлар.

49. Д и р ҳ а м (юнонча—дирахма)—оғирлиги 1,45 г кумуш танга

50. Н и з о м-у л Мулкда: «Давлатпаноҳ ўзидан узоқ ва яқиндаги халқ ва қўшин ҳақида ҳамма нарса билиши зарур... Соҳиб борид (xabар берувчи)га истасак-истамасак зарурат бор. Исломгача ва ислом даврида барча подшоҳлар соҳиб борид орқали яхши ва ёмон барча янги воқеалардан хабардор бўлишган; масала, агар бирор одам беш юз фарсанг (форсах—6—7) км.) нарида ноҳақ равишда бировнинг бир боғ бедаси ёки товуғини ўғирласа, подшоҳ бу ҳақда хабар топиб ўша одамга жазо беради, токи бошқалар подшоҳнинг зийраклиги ва унинг ҳушёрлигини билишсин».

51. Низом-ул Мулкда: «Яна унга (подшоҳга) дунёнинг ободончилиги билан боғлиқ ҳамма нарса тааллуқли: каришлар (сув ўтказгич водопровод) ўтказиш, анҳорлар қозиш катта дарёлардан ўтиш учун кўприклар қуриш, қишлоқларни ободонлаштириш, ер очиш, қалъалар, янги шаҳарлар бунёд этиш. У улуғвор бинолар, ажойиб оромгоҳлар қурсин ва катта йўللарда работлар қуришга буюрсин, бундай ишлар унинг номига абадийлаштиради».

Бу сўзлар Малик шоҳ ворисларига «улуғвор иншоот» бўлган расадхонанинг қурилишига ёрдам беришлари учун ишора тарзида айтилган бўлса аҳтимол, чунки Малик шоҳ ўлган пайтда расадхона биноларидан бири чала қолган эди, унинг ўлиmidан кейин бу қурилиш тўхтатиб қўйилди. Малик шоҳ ворисларининг диққатини Наврўз байрами асосланган шамсия календарига (жадвалига) қаратиш ушбу китобнинг асосий мақсади бўлса керак.

52. К и с р о — Хусрав Нўшинравон, 47-ясоҳга қаранг.

53. Ш о п у р З у л А к т о ф — Сосонийлар сулоласида, 310—379 йиллар подшоҳлик қилган.

54. Низом-ул Мулкда: «Сосонийлар авлодида қуйидагича одат бор эди: бирор одам уларнинг ҳузурида уларга хуш келадиган суханворлик қилса ёки ўз истеъдодини намойиш қилса ва улар «офарин!»—деб юборсалар, шу заҳоти хазиначи ўша одамга минг дирҳам беради».

Хайёмнинг Ажам подшоҳларининг қўшиқчилар ва донишмандларга нисбатан саҳийликларини кўрсатишдан мақсади Малик шоҳ ворисларида олимлар, хусусан раммолларга (астрономларга) саҳийлик туйғусини уйғотиш бўлса керак.

55. Я з д о н — худонинг номи, 10-иловага қаранг.

56. К а й х у с р а в — Кир, қадимий Эрон (ахмонийлар) давлатининг асосчиси, янги эрагача 558—529 йилларда подшоҳлик қилган.

Я з д и ж а р д (Ёздигард)—Эрондаги Сосонийлар давлатининг охирги подшоҳи, 632—681 йилларда подшоҳлик қилган. Яздижард подшоҳлиги даврида Сосонийлар давлати

араблар томонидан босиб олинган, Яздижард 111 нинг тахт-га ўтирган кун — 632 йил 16 июль «Яздижард йил ҳисоби» нинг бошланишидир, араб истилосининг биринчи юз йиллиги даврида эрон шамсия календарини қўллаган барча халқлар шундан фойдаланишган. Малик шоҳ даврида Хайём раҳбарлигида ўтказилган календарь ислоҳидан кейин, Яздижард йил ҳисоби «Маликий йил ҳисоби» билан алмаштирилган.

57. Мубод и мубод (мубоди мубодон*—зардуштийлар динида бош коҳин.

58. Динор (римдаги — денериядан) — оғирлиги 2,42 г. олтин танган.

59. Бу ерда форс тили (порси) деб паҳлавий тили — Сосонийларнинг давлатидаги адабий тил тушунилади. «Наврўзнама»нинг бошқа саҳифаларида шу ибора билан Хайём замонидаги форс адабий тилини айтилган. Мубоди мубод, зардуштийларнинг коҳинларини асосий қисми чиққан сарҳарлар қабиласининг қадимий тили — диний маросимлар тилида эмас, балки ҳаммага тушунарли бўлган адабий тилда подшоҳга қараб мурожаат этган.

60. Суруш — зардуштийлар динида хабар берувчи фаришта.

61. «Саодат кунининг офтоби», «саодат тунининг моҳтоби» иборалари аввал араб тилида, сўнгра форс тилида берилган.

62. Мухр** — лойдан қилинган лаппак, шиа мазҳабидагилар номоз ўқиганларида пешоналарини унга теккизадилар; бу муҳр имом Хусайн ўлдирилган ер — Карбало тупроғидан ясалган эмиш.

63. Қайсар — Византия императорининг арабча номи («Кесарь»).

64. Бузуржеҳр — Нўширавоннинг вазири, подшоҳнинг доно маслаҳатгўйи сифатида кўп афсоналарнинг қаҳрамони (Бузуржеҳр — «улуғ муҳаббат» деган маънода).

65. Араб мақоли араб тилида берилган.

66. Фанно Хусрав (Панна Хусрав)—буид султони, яна Абу Шужа Адуд ад-Давла ибн Рукниддин (936—983) деган ҳам номи бор. Буидлар (Бувайхидлар) сулоласига Фанно Хусравнинг буваси Бувайх томонидан асос солинган ва марказий ҳамда шимолий Эронда 932—1055 йилларда ҳукмронлик қилган; 945 йилда Буидлар Боғдодни босиб олдилар ва Боғдод халифалигини ўзларига бўйсундирдилар.

67. Сулаймон — тавротдаги подшоҳ Соломон.

68. Хусрав Парвез — Сосонийлар сулоласидаги подшоҳлардан. 593—628 йилларда подшоҳлик қилган, Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонидаги асосий қаҳрамонлардан бири.

* «Ғиёсул-луғот» да — мубод — оташпарастларнинг ҳақим ва донишманди деб берилган (яна бу луғатда бошқа маъноларга ҳам ишора бор).

** «Ғиёсул-луғот» да — муҳри намоз, қўлнинг кафтига тенг, шифобахш тупроқдан ясалади ва имомия мазҳабидагилар сажда чоғи унга бош қўядилар.

69. «Хандақ жанги» — 628 йилда исломнинг асосчиси Муҳаммад томонидан Мадинани маккаликлардан ҳимоя қилишда бўлган жанглардан бири. Муҳаммад ўзининг сафдоши, эронли Салмон ал-Форсий (655 йилда ўлган)нинг маслаҳатига кўра, бу пайтгача арабларга номаълум бўлган, ammo эронликлар томонидан кенг қўлланиб келинган усули жанг — хандақларни қазिशга буюрган. Бу жангда Муҳаммад 300 одам билан маккаликларнинг ўн минг аскарли қўшинини енгган.
70. Аристотель (бу ерда Аритуталис) — Александр Македонскийнинг мураббийси бўлган.
71. Муҳаммад Амин — 809—813 йиллардаги аббосий халифа, халифа Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли, укаси Маъмун томонидан ўлдирилган (39-изоҳни қаранг). «Амирад мўминин» — халифанинг унвони.
72. Шеър араб тилида берилган.
73. Тоҳир ибн Ҳусайн (775—822) — халифа Маъмуннинг саркардаси, кейинчалик Хуросон амирлари Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси, бу сулола 821—873 йиллар ҳукмрон бўлган.
74. Урта асрдаги бошқа кўлчилик олимлар каби Хайём табиб ҳам бўлган.
75. Канун биринчи ва канун иккинчи — юнон календарини бўйича — декабрь ва январь.
76. Хурмуз — Хусрав Нўшинравоннинг ўғли ва Хусрав Парвезнинг отаси, 579—590 йилларда подшоҳлик қилган.
77. Шамсу-л-мулук Қобус Вушмагир — Табаристоннинг (Каспий денгизнинг жанубий қирғоғида) султони, Зийарийлар сулоласидан, бу сулоланинг машҳур намояндаси Шамсу-л-Маъолий Вушмагир (99-изоҳга қаранг) бўлган.
78. «Зужасадайн»дан мурод жавзо буржи бўлиб, унинг икки турли сувратининг бирида қилич бор.
79. Таврот — Библия биринчи бешта китобининг қадимги яҳудий ва арабча номлари.
80. Қуръонда зикр этилишича, Муҳаммад Таврот ва Инжилда эслатиб ўтилган.
81. Ямоний — Яманники, ҳиндий — Ҳиндистонники, баҳрий — Баҳрайнники, дамашқий — Дамашқники, мисрий — Мисрники, қоражурий — Қоражуриники (Қоражур ёки Қоражул — жанубий Озарбайжондаги вилоят). Сулаймоний — Сулаймон номига қўйилган, салмоний — Салмон номига қўйилган (балки Солсон Форсий номига қўйилган бўлиши мумкин). Ҳанафий — душманбоб дегани. Фалъий — ёрувчи, пора қилувчи, насбий — «насб» (бало)га оид. Муваллад — янги ижод этилган, нармоҳон — юмшоқ темир.
82. Ман — оғирлик ўлчови, 503,68 гр. га тенг, стир — 1/40 ман, яъни 12,592 г; стирнинг 1/4 — 3,148 граммга тенг дирҳам.
83. Уқия — оғирлик ўлчови, 1/4 ман ёки 10 стир, яъни 125,92 граммга тенг.
84. «Баҳромнинг қурол ҳақидаги китоби» — Салоҳномаи Баҳром. Китоб бизгача етиб келмаган, муаллифи ҳам

номаълум. Китобнинг номи балки Ваҳром Гўр шарафига берилгандир (86-изоҳга қаранг). Қадимий европалар Марс сайёрасини Ваҳром деб ҳам атаганлар.

85. М а н у ч е ҳ р — 31-изоҳга қаранг. Ариш афсонавий мерган қадимий муқаддас китоб «Авесто»да Арахша номи билан берилган. Бу китобда ёзилишича, Ариш намонда минг фарсанг узоқликка отган ва қаттиқ кучанишдан ўзи бўлак-бўлак бўлиб кетган.

86. Ба ҳ р о м Г ў р — Сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ, 420—438-йилларда подшоҳлик қилган, буюк мерган сифатида машҳур, Низомийнинг «Хафт пайкар» достонидаги асосий қаҳрамонлардан бири. Гўр — қулон.

87. Т ў з — дарактнинг оқ ва эгилувчан пўстлоғи, агар ва камонни ўрашга ишлатилган.

88. «Қавс», «ватар», «саҳм» геометрияга оид шарқ атамалари бўлиб, русчадаги «дуга», «хорда» ва «синус-верзус» терминларига муодилдир (тарж.).

89. Қ у ш к а н ж и р — қамалда ишлатилган.

90. Қўёш, Ой ва ўрта асрларда маълум бўган беш сайёранинг ҳар бирини ўша замон мунажжимлари буржлар билан, кўпроқ шу сайёраларнинг «уйи» билан боғлайдилар. Қўёш ва Ойнинг биттадан уйи бор, сайёраларнинг эса иккитадан уйи бор. Мунажжимларнинг фикрича, кавкабнинг ўз уйида бўлган пайтида унинг одамлар тақдирига бўлган таъсир кучи ортади. Қўёшнинг уйи Асад буржида, Муштарий уйларидан бири Қамал буржида; Миррих уйларидан бири Қавс буржида.

91. Соми Наримон, яъни Наримоннинг авлоди Сом — афсонавий баҳодир, Золнинг отаси, Рустамнинг буваси, «Шоҳнома»нинг қаҳрамонларидан бири.

92. Мунзир ибн Нўъмон кўзда тутилган. У исломгача бўлган араб сулоласи Даҳмийларга мансуб подшоҳ. У аср бошларида Хирда (Ироқда, Қуфадан жануброқда) подшоҳлик қилган. Мунзир Нўъмоннинг отаси ажойиб Ҳаварнак саройини қуриб машҳур бўлган. Мунзир Нўъмон ҳузурда Ваҳром Гўр ёшлигини ўтказган ва унинг кўмаги билан Эрон тахтини олган.

93. Сайф Зи Язан — жанубий арабистонлик ҳукмрон, Хусрав Нўшинравоннинг замондоши.

94. А б р а ҳ а — (Хабашистон ва жанубий Африқода Иброҳим исмининг айтилиш шакли) — Нўшинравон қўшинлари ёрдамида Сайф Зи Язан томонидан тор-мор этилган. Эфиопиянинг Ямандаги ҳокими. Хайём балки уни Шопур Зул Актоф замондоши Яман подшоҳи Абраҳа Саббоҳ билан адаштириб юборгандир.

95. В о б а к А р и з — Хусрав Нўшинравоннинг сарой аъёнларидан.

96. Маъмуннинг сўзлари араб тилида берилган.

97. Бу ерда шаклида ўхшашлик бор ҳарфлардаги фарқ аниқ бўлиши кераклиги таъкидланган.

98. Ф а х р у д д а в л а — Рай султони (ҳозирги Теҳрон яқинида бўлган), Буяҳийлар сулоласидан. Банно Хусравнинг укаси.

99. Ш а м с - у л - М а ъ о л и й Қ о б у с В у ш м а г и р

(976—1012).— Табаристон султони. Ал-Баруний Узининг «Қадимги каллалардан қолган ёдгорликлари»ни Шамс ул-Маъолий саройида ёзиб тугатган.

100. Вушмағирнинг сўзлари араб тилида берилган.

101. Сийоҳдорон сипоҳро биғўйанд то бозгарданд (Ай-тинг, қора кийим кийган аскарлар қайтсинлар дегандаги «й» ҳарфининг остига бир нуқта қўшиб қўйиб «н»га айлантирилгандан ва «гарданд»нинг олдига нун ҳарфини қўшгандан сўнг гап қуйидагича бўлади: сипоҳдорон сипоҳро биғўйанд та бознагарданд («айтинг, саркардалар аскарларни қайтармасинлар»).

102. «Подшоҳларнинг ҳаёти» (Сийар ул-мулк) — Эрон подшоҳларининг ҳаёти» (Сийарумулку ил-Ажам)— паҳлавийча «Худой-номак» («Подшоҳлар китоби») китобининг арабча таржимаси, у Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сига асосий манба бўлиб хизмат қилган.

103. Қаламларнинг турлари машҳур адиблар ва вазирларнинг номлари билан аталган. Абу Али Муҳаммад ибн Али ибн Муқла (886—940)— калифа Муқтадирнинг вазири (908—932 йилларда калифа бўлган), Абу Амир Абдуллоҳ ибн-ул-Муқатфа (759 й. ўлган)— эронлик, Басрада яшаган. Худойнамакни араб тилида таржима қилганлардан бири, паҳлавий эпик достон «Калила ва Димна» китоби ва бошқа китобларнинг таржимони; кофирликда айбланиб тириклай куйдирилган. Абу Муҳаммад ад-Ҳасан ибн Муҳаммад ул-Муҳаллибий (907—967)— Кармана султони Муъиз уддавланинг вазири. Булвазлий қалами Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн ул-амид (970 й. ўлган) номи билан аталган. У Банно Хусравнинг отаси султон Рукнуддавланинг вазири бўлган. Амидий қалами Абул Фазл Муҳаммаднинг отаси Амид номи билан аталган. Амид — Татаристон ва Гилон султони, эврийлар сулоласининг асосчиси Мардавиж ибн Зиёр (935 й. ўлган)нинг вазири бўлган, бу сулолага унинг жияни Шамс ул-Маъолий ва Шамс-ул-мулклар ҳам мансуб бўлганлар. Исмоилий қалами буид султонлари Муъыйядуддавла ва Фаҳр уддаваларнинг вазири Исмоил Аббос ат-Талақоний (938—975) номи билан аталган. Саъидий қалами Вағдодда ишлаган араб тилшунос олими Саъид ул-Ансорий (830 й. ўлган) номи билан аталган бўлса керак. Миҳрон — Инд дарёсининг арабча номи.

104. Китобда «Юмалоқ ўтириш» дейилган — чордана қуриб ўтиришни шундай ҳам атаган бўлишлари эҳтимол, — русча таржимада шундай берилган (тарж.).

105. Муҳаммаднинг сўзлари аввал араб, сўнгра форс тилида берилган.

106. Вуроқ — ривоятга кўра Муҳаммад миниб мейрож қилган ҳайвон.

107. Қадимий тасаввурга кўра Қуёш, Ой ва сайёралар гардунини махсус фаришталар ҳаракатга келтирганлар.

108. Ал улс-турк тулпорининг бир тури.

109. Шабдос (тув рангли — қора от)— Хусрав Парвезнинг севгилиси малика Шириннинг ажойиб оти (Бу ўринда иштибоҳга ўрин қолдирмаслик учун шунга эслатиб ўтамизки, форс адаб-этида Ширин Хусравнинг севгилиси деб

талқин этилади. Алишер Навоий ва Ҳасанининг оригинал достони «Фарҳод ва Ширин» да меҳнатқаш ва донишманд Фарҳодни Шириннинг ўгли ошиги ва Ширинни Фарҳоднинг ва-Фоли ёри сифатида тасвирлаган — А. С.).

110. Оллоҳга мансуб дейилган сўзлар араб тилида берилган.

111. Афросиёб — Турк подшоҳи — Эрон шоҳларининг тахтини Мунучеҳрдан вақтинча тортиб олган (тарж.)

112 Афросиёбнинг сўзлари ҳозирги ўзбек тилига яқин бўлган турк тилида берилган ва форс тилига таржима қилинган.

113. Али ибн Абу Толиб (602—661)— тўртинчи халифа (656—661 йиллари халифа бўлган), Муҳаммаднинг сафдоши, унинг қизи Фотиманинг ёри.

114. Абдуллоҳ ибн Тоҳир (798—844), Тоҳир ибн Хусайннинг ўғли, халифа Маъмув ва ундан кейинги ҳукмдорларнинг саркардаси, шоир кейинчалик Хуросон амири.

115. Носир ибн Сайёр у-л-Лайсий (748 й. улган)— Хуросондаги араблар томонидан тайинланган ҳоким.

116. Муҳаллаб ибн Аюб Суфр у-л-Аъдий (634—702)—араб шоири.

117. Маъмув, Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Тоҳир, Нуъмон Мунзир, Носир ибн Сайёр, Муҳаллат ибн Абу Суфраларнинг сўзлари арабчада берилган.

118. От хотларининг номлари: алус — 107-изоҳга қараган; чарма — оқ отлардан бирининг номи; сурҳ — қизил; тозий — чоңқир; ҳинг — оқ тулпорнинг бир соти; бод — шамол; магас — пашша; саба — кўк; песа — ола; аумафт — қизғиш ёлли ва қора думли тулпор; Шебдас — 109-изоҳга қараган; Хуршид — қуёш; гўр — қулов. Раҳш — баҳодир Рустамнинг жанговар тулпори, зард — сариқ; сиёҳ — қора; Хурмогун — хурмо ранг; чашийни — оқ тулпорнинг бир соти; Шулок — тулпорнинг бир соти; абргун — булут ранг; хокранг — тупроқ ранг; дийзо — бошидан то қуйруғигача қора чизикли кулранг от; майгун — майранг. Баҳоргун — баҳорранг, обгун сувга ўхшаш. Нилгун — яшил; абркас — қора булутга ўхшаш. Сапед — зарда — оқ-сариқ. Бурсар — кулрангга мойил от; Бинафшагун — бинафшаранг; воғчаш — қарга кўзли. Сабзўст — кўкитир терили; симгун — кумушранг; аблақ — чаққар; сапед — оқ; саманд — саман.

119. Ҳайвонлар терисининг ранги ҳақида Аристотель ўзининг «Ҳайвонларнинг пайдо бўлиши» деган китобининг V бобида айтиб ўтган.

120. Али — Али ибн Абу Толиб.

121. «Наврўаном» салжўқийлар сулоласининг ҳукмронлиги даврида ёзилган.

122. Моҳонмоҳ Вушмагир — Зиёрийлар сулоласидан, Табаристон султони. Унинг китоби гилон тилида — Табаристоннинг ерли аҳолисининг тилида ёзилган эди.

123. Клавдий Гален (130—200-йиллар)— Ҳайёмда Жолинус дейилган — римлик шифокор ва файласуф. Ҳозир аср Шарқда Жолинус асарларининг араб тилига таржима.

лари «Ситта асар» (ўн олти рисола), «Ат-ташриқ у-л-набир» (Катта анатомия) ва «Китобу ороъи Буқрот ва Афлотун» («Гиппократ ва Платон фикрлари ҳақида китоб») номларида кенг тарқалган эди.

124. Суқрот (милоддан аввалги 470—400 йиллар)— қадимий юнон файласуфи Платон (Афлотун)нинг утсози. Суқротга оид дейилган тиббиёт ҳақидаги маълумотлар Гален (Жолинус)нинг Гиппократ ва Платон фикрлари тўғрисидаги китобида келтирилган бўлса керак.

Гиппократ — Хайёмда Буқрот — қадимий юнон шифокори. Урта аср Шарқда Буқротнинг кўп асарларининг араб тилига таржимаси кенг тарқалган эди.

125. Абу Али ибн Синонинг шоҳ тиббий асари «Ал-қонун фи-т-тиб» («Тиббиёт қонуни») ўрта асрларда Шарқ ва Европада тиббиёт бўйича асосий қўллашма бўлган. Ибн Сино майни тиббиётга бағишланган рисолаларида эслатишидан ташқари, ўзининг шеърларида ҳам васф этган.

126. Муҳаммад Закариё — Абу Бакр ибн Закариё Розий (855—930)— эронлик шифокор, Райда яшаган, ўрта асрларда лотин тилига таржима қилинган амалий тиббиёт бўйича асарлар мажмуаси «Ал-китоб у-л-ҳовий» («Кенг қамравли китоб») ҳамда тиббиёт, фалсафа ва мусиқага оид асарларнинг муаллифи.

127. Қавс ичидаги сўзлар Берлин қўлёзмасида йўқ, шунинг учун Лондон қўлёзмасидан олиб қўшилган. Бахтишув — эрондаги христиан шифокорларининг машҳур сулоласи (Ишу-исо, Бахтишув «Исонинг бахти»). Бу оиланинг аъзолари машҳур олимлардан эдилар. Хайём халифалар Ҳорун-ар-Рашид ва Маъмуларнинг шифокор-табиблари Жаброилнинг бобоси — Жиржис ибн Бахтишув (771 й. ўлган) ни назарда тутган бўлса керак. У ҳам машҳур олим бўлган. Жундишопур олими 776—770 йилларда Богдодда ишлаган.

Собит ибн Курро — Абу-л-Хасан Собит ибн Курро ал-Харрони ас-Сабий (836—901),— Харрон (Сурия)лик, сабийларга мансуб, фалсафа, математика ва механикага оид асарлари бор.

128. Қуръондан бу оят араб тилида келтирилган (Қуръон, II, 219).

129. «Оқ хўрда» — серқатиқ хўрда.

130. Қавс ичидаги «суоқ, лойқа мусаллас»нинг зарари ҳақидаги сўзлар Берлин қўлёзмасида йўқ, Лондон қўлёзмасидан олиб қўшилди.

131. Бу сарлавҳа Берлин қўлёзмасида йўқ, Лондон қўлёзмасидан олиб тўлдирилди.

132. «Тоза мусаллас» ҳақидаги бу парча Берлин қўлёзмасида йўқ, Лондон қўлёзмасидан олиб тўлдирилди.

133. Мавиз (майиз) — йирик донли қора узум.

134. Хайёмнинг май ҳақидаги сўзлари унинг майни мақтаган кўп рубойларига оҳангдош.

Хайёмнинг ижодини ўрганувчи баъзи тадқиқотчилар унинг май ҳақидаги рубойларини хурофий маънода талқин қилишга ва Хайём мастликни майдан маст бўлиш эмас, балки диний жазава деб тушунтиришга интиладилар. «Нав-

рўзнома»даги май ҳақидаги фикрлар Хайём — шеърларининг бундай талқинини бутунлай инкор этади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, Хайём томонидан майнинг тараннум этилиши май ичишни таъқиқловчи исломга кескин қарши бўлган норозилик руҳини англаматади. ай тараннумининг исломга қарши бу хусусияти зардуштийларнинг байрамига бағишланган, исломгача бўлган даврларнинг хотиралари билан бой бутун «Наврўзнома»нинг исломга қарши характери билан ҳамоҳангдир*.

135. Майнинг подшоҳ Шамирон томонидан кашф этилиши гўғрисидаги афсона Ассирия маликаси Семирамида (Шаммурабат) ҳақидаги афсонанинг халқ томонидан қайта ишлангани бўлса керак. Шаммурабат Ниневияга асос солган Ниннинг хотинидир, у янги эрадан олдинги IX асрда яшаган. Ал-Беруний уни Ашмирам деб атайдди. Шарқ халқларида Семирамида ва унинг осма боғлари ҳамда ҳашаматли саройлари ҳақида кўпгина афсоналар пайдо бўлган. Арман афсоналарида Семирамида «ширин эҳтиросли ва енгил хулқли Шамирам» деб аталади. Семирамида ҳақидаги афсоналар Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достони қаҳрамони гўзал Шириннинг мураббияси ва холаси малика Шамир тасвирида акс этган, малика Шамир ҳақида Низомий ёзади:

Унинг эри йўқ, аммо ҳурмати ва давлати бисёр,
Аёнки у кунларин ўтказар хуррам, бахтиёр.

Балки Хайём «подшоҳ Шамирон» эмас, «малика Шамирон» ҳақида гапиргандир. Аммо, Хайём келтирган афсона тафсилотлари тарихий Семирамида ҳаёт тафсилотларидан узоқ бўлганидан биз шоҳ Шамирон сифатида таржима қилдик.

136. Х у м о — афсонавий қуш, гўё сояси тушган одамга бахт келтиради.

137. Р у д — торли мусиқа асбоби.

138. Табиийлар (натуралистлар) — Хайём бу сўз билан ҳамма ҳодисаларни табиий йўл билан тушунтирувчи фалсафий мактабни белгилаш учун ишлатади. Диншунос Нажмуддин Хайёмнинг ўзини шу мактабга мансуб дейди.

139. Руҳнинг кўчиб ўтиши ҳақидаги таълимотнинг тарафдорлари — таносуҳийлардан — сўфий Татавий бундай деб ёзади: «кўп рисоалардан маълумки, Умар руҳнинг кўчиб ўтиши ҳақидаги фикр тарафдори. Айтишларича, Нишопурда эски мадраса бор эди; уни тузатиш учун эшакларда гишт ташир эдилар. Кунлардан бир кун ҳаким шогирдлари билан мадраса ҳовлисидан ўтиб борарди; эшаклардан бири ҳеч ичкарига кира олмасди. Ҳаким буни кўриб эшакнинг олдига келди-да бадиҳатан ўқиди:

* Б. А. Розенфельд ва А. П. Юшкевичларнинг бу фикрлари бизнинг сўзбошимизда таъкид ва танқид қилиб ўтилди. Бу ва сўз бошидаги фикрларни баҳолаш яна зукко китобхонлар ихтиёридадир (А. С.).

Номлар ичра сенинг номинг ўчандир бироқ,^{*}
Риҳлат этдинг, яна қайтдинг гўёки каллум.^{**}
Тирноқларинг йиғилди-ю бўлдилар туёқ,
Наҳ кетингдан соқол чиқиб, осилибди дум.

Эшак кирди. Ҳакимдан бунинг сабабини сўрадилар. Умар деди: «Бу эшакнинг танасига кирган руҳ олдин ушбу мадраса муаллимининг танасида бўлган, шунинг учун у ичкарига киролмади; энди, дўстлари уни таниганларидан сўнг зарурат юзасидан ичкари кирди».

140. Абдуллоҳ Тоҳир — Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг ўзи (114-изоқга қаранг).

141. Араб мақоли араб тилида берилган.

142. Маҳмуд Газнавий — Газнавийлар сулоласига мансуб султон, 998—1030 йилларда подшоҳлик қилган. Маркази Газна (Афғонистон)да бўлган газнавийлар давлатига Урта Осиё, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистон кирган. Маҳмуднинг буйруғи билан Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ёзилган эди. Маҳмуд саройида Ал-Беруний ва бошқа қатор олимлар ишлаганлар.

143. Ҳикояда эслатилган бола Маҳмуднинг эркаси Аббас бўлса керак.

144. Хайёмнинг гўзаллик ҳақидаги фикрлари унинг гўзалларни мадҳ қилган рубойларига ҳамоҳангдир.

* Рус тилига Жуковский таржима қилган, шу таржимадан ўзбекчага эркин ўғирдик.

** Халлум — болаларнинг «борди-келди» ўйини. Ҳовирги тушунчада қизчаларнинг коптокни ерга уриб сакратиши (А. С.)

Историко—публицистическое издание

На узбекском языке

ОМАР ХАЙЯМ

НАВРУЗ—НАМЕ

Перевод Урфана Атаджанова.

Ответственный редактор: проф. А. Рустамов

Редакторы издания: Асрор Самад,
Мансур Тенглашев

Издательство «Меҳнат» — Ташкент — 1990

Тарихий — публицистик нашр

УМАР ХАЙЕМ

НАВРУЗНОМА